

Agnieszka Becla
Stanisław Czaja
Jerzy Tutaj

Liberalizm.
Sukcesy i porażki doktryny

Liberalizm.
Sukcesy i porażki doktryny

Agnieszka Becla
Stanisław Czaja
Jerzy Tutaj

Liberalizm. Sukcesy i porażki doktryny



Ośrodek Kultury i Sztuki we Wrocławiu



Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej
Wrocław 2025

Projekt jest współfinansowany
z budżetu Samorządu Województwa Dolnośląskiego



Redakcja naukowa: Agnieszka Becla

Recenzenci: Marian Noga, Łukasz Sułkowski

Opracowanie redakcyjne: Katarzyna Sosnowska

Korekta: Katarzyna Sosnowska, Milena Szafran

Korekta techniczna: Stanisław Gancarz

Projekt okładki i skład: Janusz M. Szafran

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część niniejszej książki,
zarówno w całości, jak i we fragmentach, nie może być reprodukowana
w sposób elektroniczny, fotograficzny i inny bez zgody wydawcy
i właścicieli praw autorskich.

© Copyright by Ośrodek Kultury i Sztuki we Wrocławiu, Wrocław 2025

Ośrodek Kultury i Sztuki we Wrocławiu

– Instytucja Kultury Samorządu Województwa Dolnośląskiego

Rynek-Ratusz 24, 50-101 Wrocław

tel. 71 344 28 64, sekretariat@okis.pl, www.okis.pl

Dyrektor: Igor Wójcik

Koordinacja wydawnicza ze strony OKiS: Arkadiusz Włodarski

© Copyright by Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej,
Wrocław 2025

Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej

Wybrzeże Wyspiańskiego 27, 50-370 Wrocław

www.oficyna.pwr.edu.pl; oficwyd@pwr.edu.pl

zamawianie.ksiazek@pwr.edu.pl

ISBN 978-83-68532-00-5

ISBN 978-83-7493-904-1

DOI: 10.37190/liberalizm2025

Druk i oprawa: beta-druk, www.betadruk.pl

Spis treści

1. Liberalizm jako doktryna i światopogląd we współczesnym świecie / 11

- 1.1. Uwagi dotyczące terminologii / 11
- 1.2. Złożoność i wielowymiarowość doktryny / 16
- 1.3. Światopogląd i jego rola w życiu człowieka / 24
- 1.4. Pojęcia sukcesów i porażek doktryny / 28

2. Sukcesy liberalizmu we współczesnym świecie / 33

- 2.1. Główne postaci sukcesów doktryny liberalnej / 34
- 2.2. Sukcesy ekonomiczne myśli liberalnej / 36
- 2.3. Współczesne sukcesy społeczno-polityczne
liberalizmu / 40
- 2.4. Liberalizm w świadomości współczesnego człowieka / 47

3. Porażki liberalizmu / 51

- 3.1. Główne porażki współczesnego liberalizmu / 51
- 3.2. Porażki gospodarcze / 53
- 3.3. Totalitaryzmy i inne porażki społeczno-polityczne
myśli liberalnej / 80
- 3.4. Zafałszowane rozumienie doktryny liberalnej
przez jednostki, grupy społeczne i społeczeństwa / 89

4. Bilans doktryny liberalnej i jej przyszłość / 95

- 4.1. Próba podsumowania dorobku myśli liberalnej / 95
- 4.2. Próba prognozy kierunków rozwoju doktryny
liberalnej / 100

4.3. Uwarunkowania możliwości odzyskania
przez liberalizm wiodącej pozycji w kształtowaniu
rzeczywistości gospodarczej, społecznej, politycznej
i kulturowo-światopoglądowej / 104

Bibliografia / 109

Spis schematów i wykresów / 113

Spis tabel / 115

Liberalism. Successes and Failures / 117

Wstęp

Liberalizm stanowi temat wielu dyskusji, a niekiedy nawet sporów światopoglądowych, od indywidualnych poczynając, a na międzypaństwowych czy prowadzonych często na skalę światową kończąc. Poglądy, które składają się na tę doktrynę, wywołują bowiem zarówno racjonalne, jak i skrajnie emocjonalne reakcje. Skłania to do omówienia tej koncepcji inaczej niż w formie prezentacji jej „elementów składowych”, ich znaczenia i wewnętrznych zależności, chronologii pojawiania się i ewolucji, a także przedstawienia ich twórców.

Myśl liberalna ze względu na swoją istotę i znaczenie w ludzkiej refleksji intelektualnej prowokuje do spojrzenia na jej sukcesy i porażki.¹ Celem badawczym autorów niniejszej monografii jest zatem identyfikacja najważniejszych zjawisk, które można powiązać z doktryną liberalną i uznać za jej sukcesy lub porażki. Dokonana ocena ma jednak charakter autorski.

W ogólnym ujęciu ocena doktryny jest bezpośrednio związana z perspektywą patrzenia na nią i jej rolę w gospodarce, społeczeństwie, kulturze. Ta perspektywa określa również sposób widzenia wybranych aspektów otaczającej nas rzeczywistości przez jednostki bardziej niż można się tego spodziewać. Często nie zdajemy sobie sprawy, jak bardzo naszą optykę kształtują niesione przez nas doświadczenia, nasze wychowanie, edukacja, relacje społeczne czy kulturowe, a także mię-

1 Już w trakcie pisania niniejszej monografii autorzy otrzymali możliwość zapoznania się z właśnie wydaną książką Francisa Fukuyamy *Zamieszanie z liberalizmem*. Jak widać, potrzeby zmierzenia się z doktryną liberalizmu rodzą się w różnych miejscach, ale w podobnym czasie. Patrz: F. Fukuyama, *Zamieszanie z liberalizmem*, Wydawnictwo Rebis, Warszawa 2024.

dzy innymi indywidualne predyspozycje i talenty. Nasza jednostkowa perspektywa widzenia i rozumienia otoczenia to wypadkowa tych wszystkich determinant.

Dodatkowym, wzbudzającym kontrowersje wyzwaniem jest identyfikacja związków pomiędzy doktryną a zjawiskami i procesami zachodzącymi w otaczającej człowieka rzeczywistości. Czy związki takie istnieją, czy nie? Jeżeli tak, to jaka jest ich siła i zakres? Jeżeli nie, to dlaczego? Są to niezwykle trudne pytania, a udzielane na nie odpowiedzi nie są jednoznaczne i zmuszają do pogłębiania badań naukowych. Są zatem pasjonującym wyzwaniem poznawczym.

Monografia składa się z czterech rozdziałów. Rozdział pierwszy – *Liberalizm jako doktryna i światopogląd we współczesnym świecie* – zawiera uwagi dotyczące terminologii, koncentrujące się wokół terminów *system, doktryna i światopogląd*. Nie sposób pominąć w takim przypadku złożoności i wielowymiarowości definicji doktryny i światopoglądu i ich roli w życiu ludzi, grup społecznych i całych społeczeństw. Wyjaśnienia wymagały także pojęcia samych sukcesów i porażek doktryny jako takich.

W rozdziale drugim – *Sukcesy liberalizmu we współczesnym świecie* – zaprezentowano główne, zdaniem autorów, sukcesy doktryny liberalnej w wymiarze ekonomicznym, społeczno-politycznym i w zakresie świadomości ludzkiej indywidualnej oraz grupowej. Przeprowadzona została analiza związków między istnieniem, funkcjonowaniem i oddziaływaniem doktryny liberalnej a zjawiskami uznanymi za jej sukcesy. Nie była to analiza ilościowo-modelowa, a raczej merytoryczno-logiczna.

W rozdziale trzecim – *Współczesne porażki doktryny liberalnej* – skupiono się na największych porażkach współczesnego liberalizmu, zwłaszcza gospodarczych i politycznych, a także na niedostatkach i zafałszowaniach myśli liberalnej w świadomości współczesnych jednostek i społeczeństw. W ramach tej części monografii dokonano przede wszystkim merytoryczno-logicznej analizy związków niepożądanych zjawisk i procesów z istnieniem, funkcjonowaniem oraz oddziaływaniem liberalizmu.

Rozdział czwarty – *Bilans doktryny liberalnej i jej przyszłość* – był największym wyzwaniem dla autorów i prawdopodobnie będzie dla Czytelników ze względu na jego prognostyczny charakter, co jest zawsze bardzo trudne do realizacji. Dokonano w nim próby podsumowania efektów istnienia i funkcjonowania myśli liberalnej we współczesnej cywilizacji, a następnie próby przewidzenia kierunków

ewolucji samej doktryny. Autorzy postawili sobie również zadanie określenia uwarunkowań możliwości odzyskania przez liberalizm wiodącej pozycji w kształtowaniu rzeczywistości gospodarczej, społecznej, politycznej i kulturowo-światopoglądowej, przyjmując wstępne założenie, iż taka sytuacja miała już miejsce w najnowszej historii ludzkości.

W monografii autorzy wykorzystali doświadczenia ze zrealizowanych badań myśli liberalnej, które dotychczas przyjęły postać czterech monografii² i kilkunastu artykułów. Pomogły one w określeniu związków doktryny liberalnej ze zjawiskami i procesami (swoistymi fenomenami) zachodzącymi w rzeczywistości. Nie zlikwidowało to subiektywnego pierwiastka oceny. Autorzy mają świadomość tego, dlatego swoje propozycje traktują jako punkt wyjścia do dalszej dyskusji oraz pogłębionych badań naukowych. Bardzo ciekawym wyzwaniem poznawczym jest bowiem próba wskazania, na ile dana idea, myśl, teoria czy doktryna ma przełożenie na praktykę i jest powiązana z określonymi skutkami w otoczeniu społecznym, gospodarczym, politycznym czy w świadomości ludzkiej oraz w zachowaniach jednostek i grup (społecznych).

Autorzy mają zróżnicowany stosunek do myśli liberalnej. Tę różnorodność starali się przekazać w niniejszej pracy, aby zarówno była opracowaniem naukowym, jak i prowokowała czytelnika do przemyśleń i oceny. Być może przez to będzie ona bardziej przystępna, a także ciekawsza.

Autorzy dziękują Recenzentom – Prof. Marianowi Nodze i Prof. Łukaszowi Sułkowskiemu – za wnikliwe i cenne uwagi. Jednocześnie są świadomi, że wszelkie uproszczenia i ewentualne błędy obciążają jedynie ich i wynikają z ich sposobu widzenia zagadnienia oraz jego interpretacji. Czytelników zainteresowanych liberalizmem i jego przyszło-

2 Monografie z tego zakresu:

S. Czaja, J. Tutaj, *Powstanie, rozwój i znaczenie myśli liberalnej*, Wydawnictwo Bi-mart, Wałbrzych 2000;

S. Czaja, J. Tutaj, *Powstanie, rozwój i znaczenie współczesnej myśli liberalnej*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2023;

S. Czaja, A. Becla, J. Tutaj, *Rozwój nowożytnej doktryny liberalnej – ujęcie personalno-retrospektywne*, red. A. Becla, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2024;

A. Becla, S. Czaja, A. Tutaj, J. Tutaj, *Historia polskiego liberalizmu od okresu przedpaństwowego do współczesności*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2025.

ścią zachęcają do kontaktu pod adresami: agnieszka.becla@ue.wroc.pl,
stanislaw.czaja@ue.wroc.pl, jtutaj@pwr.edu.pl.

*Agnieszka Becla**, *Stanisław Czaja***, *Jerzy Tutaj****

* Profesor Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu;
agnieszka.becla@ue.wroc.pl

** Profesor Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu;
stanislaw.czaja@ue.wroc.pl

*** Adiunkt na Wydziale Zarządzania Politechniki Wrocławskiej;
jerzy.tutaj@pwr.edu.pl

Rozdział 1

Liberalizm jako doktryna i światopogląd we współczesnym świecie

1.1. Uwagi dotyczące terminologii

Świat jest systemem utworzonym z elementów strukturalnych stanowiących jego swoisty kościec, między którymi zachodzą relacje decydujące o funkcjonowaniu całości. Fakt, że na płaszczyźnie strukturalnej i funkcjonalnej współlistnieją składniki o charakterze materialnym, energetycznym i informacyjnym, powoduje, że świat, a szczególnie ten współczesny, jest niezwykle złożony. W filozofii te współlistniejące składniki określane są mianem materii i idei. Bez względu na spory pojęciowe i odmienności w definiowaniu systemu, układu, organizacji, celowo uporządkowanego zbioru czy zespołu, w dalszych rozważaniach szczególną rolę będą odgrywały właśnie te dwa powyżej wskazane aspekty systemu: strukturalny (jego budowa) i funkcjonalny (jego działanie).

Aby lepiej zrozumieć tę złożoność, należy wykorzystać dorobek teorii systemów oraz cybernetyki – dyscyplin skupionych na budowie i działaniu systemów.³ Termin *system* jest także chętnie wykorzystywany w naukach o organizacji i zarządzaniu, w których traktuje się go

3 Szerzej na ten temat: S. Mynarski, *Elementy teorii systemów i cybernetyki*, PWN, Warszawa 1981; O. Lange, *Dzieła*, t. 7, *Cybernetyka*, PWE, Warszawa 1977.

podobnie jak termin *organizacja*.⁴ Analizując różne definicje organizacji, można dostrzec w nich fragmenty dotyczące elementów strukturalnych i funkcjonalnych, co czyni organizację bliską kategorii system. Jeżeli nie będzie się eksponować celowości tworzenia i działania organizacji, można traktować system i organizację jako kompletne synonimy⁵.

Warto także powołać się na słowniki i encyklopedie, w których wyjaśnianych jest wiele istotnych pojęć. We współczesnej literaturze, nie tylko tej naukowej, można znaleźć wiele definicji systemu i jego określeń. W zakresie podstawowym *Słownik języka polskiego* rozróżnia ich co najmniej osiem. A zatem jest to:

- „1) «układ elementów mający określoną strukturę i stanowiący logicznie uporządkowaną całość»
- 2) «zespół wielu urządzeń, dróg, przewodów itp., funkcjonujących jako całość»
- 3) «narządy lub inne części żywego organizmu pełniące razem określoną funkcję»
- 4) «uporządkowany zbiór twierdzeń, poglądów, tworzących jakąś teorię»
- 5) «określony sposób wykonywania jakiejś czynności lub zasady organizacji czegoś»
- 6) «forma ustroju państwowego»
- 7) «zespół skał powstałych w ciągu jednego okresu geologicznego»
- 8) log. «całościowy i uporządkowany zespół zdań połączonych ze sobą stosunkami logicznego wynikania»”.⁶

Interesujące jest to, że wśród synonimów można znaleźć układ, zespół, uporządkowany zbiór czy sposób. Warto zatem dokonać krótkiej

4 Patrz na przykład: K. Łobos, *Teoria struktur organizacyjnych. Stan i perspektywy*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 2003; A. Wajda, *Organizacja i zarządzanie*, PWE, Warszawa 2003; K. Zimniewicz, *Nauka o organizacji i zarządzaniu*, PWN, Warszawa–Poznań 1990; *Encyklopedia organizacji i zarządzania*, PWE, Warszawa 1981; J. Zieleniewski, *Organizacja i zarządzanie*, PWN, Warszawa 1981; T. Pszczołowski, *Mała encyklopedia prakseologii i teorii organizacji*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978; A. Koźmiński, *Analiza systemowa organizacji*, PWE, Warszawa 1976.

5 Można rozróżnić synonimy kompletne, tj. w całości odpowiadające pojęciu podstawowemu, i synonimy zredukowane, tj. eksponujące wybrane aspekty tego pojęcia.

6 *Słownik języka polskiego*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/system.html> [data dostępu: 18.11.2024].

analizy i określić warunki, jakie muszą być spełnione, aby można było o nich mówić jako o synonimach kompletnych lub o określeniach bardzo zbliżonych znaczeniowo do systemu.

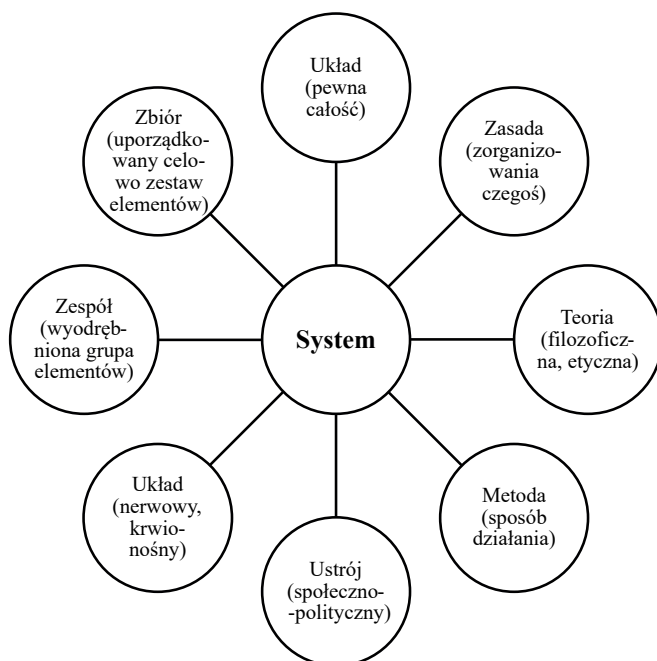
Układ rozumiany jest jako wydzielony z otoczenia, złożony strukturalnie i funkcjonalnie, działający konstrukt. Jest zatem najbliższy systemowi i można go uznać za jeden z jego synonimów kompletnych. Trudno być wobec tego zaskoczonym, że w cybernetyce czy teorii systemów najczęściej właśnie układ zastępuje system.

Synonimem systemu nie będzie zbiór, chociaż można doszukać się w nim pewnych podobieństw, zwłaszcza na poziomie strukturalnym. Zbiór można potraktować jako pewną całość składającą się z elementów zebranych ze względu na jakąś cechę. Nie eksponuje się jednak zależności między tymi elementami. Inaczej mówiąc, zbiór jest efektem abstrahowania od wewnętrznej struktury modelowanego obiektu i zależności w jego obrębie. Jeżeli zbiór miałby być poprawnym synonimem systemu, to musiałby być, ale nie jest, uporządkowany. Określenie sposób łączy się natomiast bezpośrednio z funkcjonowaniem, czyli tylko jednym z wymiarów systemu. A zatem zbiór jest bardziej zredukowanym równoważnikiem pojęciowym systemu.

Pozostaje jeszcze jedno pytanie, czy synonimem systemu jest zespół. Zgodnie z najczęściej stosowanymi definicjami zespół to grupa ludzi, rzeczy lub zjawisk stanowiących wyodrębnioną całość. W tym strukturalnym wymiarze odpowiada systemowi. Nie eksponuje się jednak aspektu funkcjonalnego, co czyni zespół również synonimem zredukowanym.

Na schemacie 1.1 wśród synonimów systemu są jeszcze inne określenia, takie jak zasada, metoda czy ustrój. Zasada jest sposobem organizowania, porządkowania, ale jej definicja nie obejmuje wszystkich elementów systemu. Ma więc charakter co najwyżej synonimu zredukowanego. Metoda łączy się najczęściej ze sposobem działania, co także nieco uniemożliwia jej synonimiczny charakter. Teoria natomiast jest najczęściej zbiorem logicznie uporządkowanych założeń, definicji, twierdzeń i wniosków wyjaśniających dany obiekt, jego cechy i funkcjonowanie (działanie). Podobnie jest w przypadku ustroju, pojawiającego się najczęściej w języku polityki i prawa. Jego określenie przedkłada nieco strukturę nad funkcjonowanie, ponieważ ustrój to przede wszystkim forma, a później działanie. Tym samym pojęcie to staje się synonimem zredukowanym systemu.

Encyklopedia Zarządzania wyjaśnia system w jeszcze bardziej rozbudowany sposób, co nie jest zaskakujące ze względu na częstość posłu-



Schemat 1.1. Wybrane synonimy określenia system.

Źródło: opracowanie własne na podstawie:

<https://sjp.pwn.pl/slowniki/system.html>

giwania się tym słowem w naukach o organizacji i zarządzaniu.⁷ Po pierwsze, system „to celowo określony zbiór elementów i zbiór sprzężeń między nimi, które wspólnie określają cechy całości. Definiowanie systemu polega na wyodrębnieniu: elementów otoczenia systemu, istotnych sprzężeń między elementami systemu oraz istotnych sprzężeń systemu z jego otoczeniem”.⁸ Po drugie, „jest to zestaw wzajemnie powiązanych ze sobą elementów, funkcjonujących jako jedna całość (nakłady, procesy transformacji, wyniki i sprzężenia zwrotne)”.⁹ Po trzecie, systemem „jest wszelki skoordynowany wewnętrznie i wykazujący określoną strukturę układ elementów. Zespół sposobów (metod) działania, wykonywania złożonych czynności. To całokształt zasad organizacyjnych, ogół norm i reguł obowiązujących w danej dziedzi-

⁷ *Encyklopedia Zarządzania*, <https://mfiles.pl/pl/index.php/System> [data dostępu: 19.11.2024].

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

nie (na przykład system finansowy, system moralny)".¹⁰ Po czwarte, system „obejmuje zbiór pewnych elementów, stanowiących wyodrębnioną z otoczenia względnie autonomiczną całość, które to elementy mają wewnętrzne powiązania i zachodzą pomiędzy nimi sprzężenia. Wszystkie elementy systemu służą realizowaniu głównego celu układu jako całości”.¹¹ Po piąte, system „jest obiektem zorganizowanym, działającym w określonym otoczeniu i składa się z mniejszych elementów – podsystemów. Podsystemy to systemy w ramach szerszego systemu, które powiązane są licznymi związkami kooperacyjnymi w taki sposób, aby każdy z nich realizował cel główny i przyczyniał się do powodzenia całości. System nazywany jest również układem pewnych elementów, powiązanych ze sobą różnymi zależnościami, który został utworzony w celu spełnienia pewnych funkcji”.¹²

Każda z powyższych definicji systemu jest ciekawa i wyjaśnia nieco inny jego aspekt, co w szczególnie sposób potwierdza jego złożoność, uniwersalność i wielowymiarowość, ale również eksponuje trudności w precyzowaniu go. Trudności takie są cechą charakterystyczną wielu pojęć podstawowych, co jest raczej zachętą do dalszych badań, niż argumentem na rzecz rezygnacji z nich. Nauki społeczne nie mogą posługiwać się niejasnymi określeniami. Sprzyja to bowiem niedostatecznej ścisłości (naukowości) badań i poświęcaniu dużej ilości zasobów, w tym czasu, na spory pojęciowe, a nie na poszukiwania istoty czy form przejawiania się danego zjawiska czy ciągu zjawisk (procesów).

Warto także przypomnieć, że w cybernetyce i teorii systemów różni się (1) systemy zamknięte, które nie wchodzą w żadne relacje z otoczeniem, (2) systemy względnie otwarte, w przypadku których interakcje z otoczeniem odbywają się wyłącznie przez wyodrębnione wejścia–wyjścia, oraz (3) systemy otwarte, w przypadku których nie istnieje potrzeba wyróżniania konkretnych sposobów interakcji z otoczeniem.¹³

Takie pojmowanie systemu może być bardzo przydatne przy badaniu doktryny czy światopoglądu.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ Patrz na przykład: R. Staniszewski, *Teoria systemów*, Wszechnica Polskiej Akademii Nauk, Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988; S. Mynarski, *Elementy teorii systemów i cybernetyki*, PWN, Warszawa 1981.

1.2. Złożoność i wielowymiarowość doktryny

W języku potocznym doktrynę można rozumieć na przykład jako system poglądów, twierdzeń i założeń z określonej dziedziny wiedzy, jak również bezzasadne, dogmatyczne poglądy i teorie. W opracowaniach językowych wykorzystuje się prawie sześćdziesiąt synonimów, wśród nich takie jak: *pogląd na świat, postawa, przekonania* czy *poglądy*. W zbiorze tym można znaleźć także *system* i *światopogląd* – ważne w dalszych rozważaniach.

Zgodnie z powszechną interpretacją doktryna (łac. *doctrina* – nauczanie, wiedza) oznacza zespół twierdzeń, założeń i dogmatów o różnym charakterze, z reguły powiązanych ze sobą, spójnych i niesprzecznych, będący podstawą systemu myślenia (refleksji intelektualnej) i działania (aktywności) jednostek ludzkich oraz grup społecznych. Doktrynę można potraktować szerzej niż system idei społeczno-ekonomiczno-polityczno-filozoficznych, ponieważ nie narzuca warunku bezwzględnej spójności wewnętrznej. Ta ostatnia jest natomiast niezbędna w cybernetycznym ujęciu systemu, ponieważ umożliwia jego sterowalność (funkcjonalność praktyczną). Można zatem nazwać liberalizm doktryną.¹⁴ Jest bowiem zespołem założeń, twierdzeń i wniosków oraz wskazówek co do sposobu pojmowania wielu elementów otaczającej rzeczywistości gospodarczej, społecznej, politycznej, kulturowej oraz światopoglądowej. Zestawienie wiodących wymiarów merytoryczno-funkcjonalnych doktryny liberalnej zawiera schemat 1.2.

W doktrynie liberalnej można zatem znaleźć odniesienie do:

- 1) Zagadnień i wyzwań o charakterze społecznym, dotyczących relacji między jednostką ludzką a grupą czy społeczeństwem.
- 2) Bardzo istotnych aspektów dotyczących przede wszystkim warunków i sposobów prowadzenia aktywności gospodarczej, w tym wytwarzania oraz zaspokajania potrzeb.
- 3) Politycznych i prawnoinstytucjonalnych podstaw oraz zasad istnienia jednostki ludzkiej w relacjach z innymi jednostkami, grupami społecznymi i całym społeczeństwem.
- 4) Ideologicznego wymiaru doktryny, będącego podstawą indywidualnej oceny miejsca i roli jednostki ludzkiej.

¹⁴ W wielu opracowaniach liberalizm nie jest definiowany lub jest traktowany jako ideologia i kierunek polityczny. Bardziej uzasadnione wydaje się interpretowanie go jako doktryny łączącej w sobie aspekty światopoglądowe z praktyką społeczną, gospodarczą i polityczną.



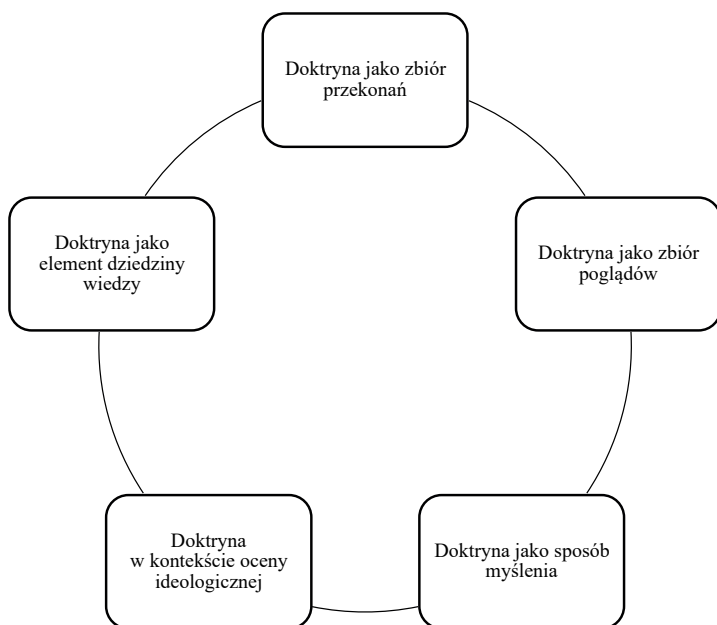
Schemat 1.2. Wiodące wymiary merytoryczno-funkcjonalne doktryny liberalnej

- 5) Filozoficznych i aksjologicznych podstaw i zasad określających miejsce człowieka i uznawanych przez niego wartości w rzeczywistości.
- 6) Tych elementów światopoglądowych, które umożliwiają jednostce ludzkiej ocenę poprawności odbioru liberalizmu w wymiarze indywidualnym czy społecznym.

Jako mniej lub bardziej uporządkowany zbiór elementów, doktryna liberalna, podobnie jak każda inna doktryna, ma określoną budowę wewnętrzną, czyli swoją strukturę, co zaprezentowano na schemacie 1.3.

Doktryna obejmuje:

- 1) Zbiór przekonań, które mogą, ale nie muszą być uzasadnione w jakikolwiek sposób, racjonalny lub nie.
- 2) Zbiór poglądów, które posiadający je stara się z reguły w określony sposób uzasadnić na własny i/lub zewnętrzny użytek.
- 3) Sposób myślenia, który jest bardzo ważny w każdej uznawanej doktrynie.
- 4) Ideologiczny kontekst doktryny, określający stosunek jej zwolenników nie tylko do wyzwań rzeczywistości, ale także do osób i grup uznających inne doktryny za słuszne.

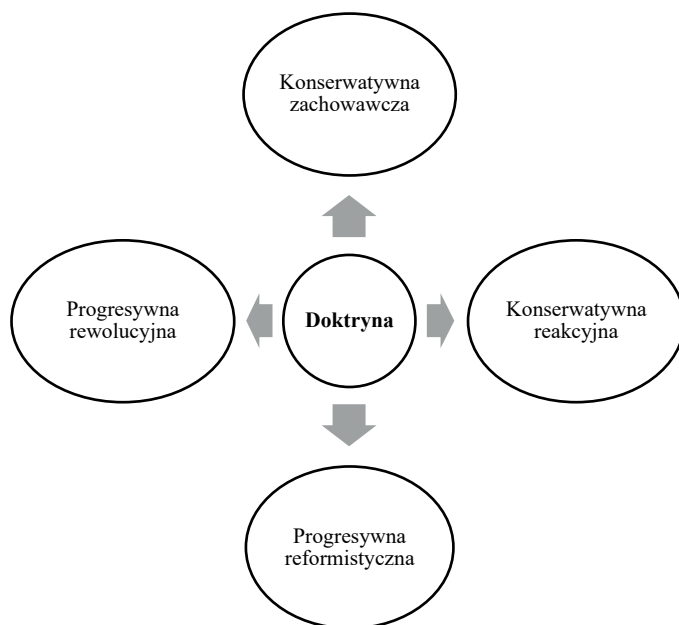


Schemat 1.3. Wybrane strukturalne wymiary doktryny,
w tym doktryny liberalnej

- 5) Elementy zawarte w samej doktrynie, posiadające oparcie w dorobku nauki, czyli takie, które uzyskały potwierdzenie w formie weryfikacji czy falsyfikacji.

Każda doktryna zawiera wskazówki o charakterze zarówno teoretycznym, a zatem uzasadniającym słuszność i/lub prawdziwość jej elementów, jak i praktycznym, wyjaśniającym sposoby implementacji określonych rekomendacji danej doktryny w czasie i przestrzeni. Część politologów traktuje doktrynę jako instrumentalizację ideologii oraz jako składową tak zwanego systemu ideologicznego. System ten tworzy triada: ideologia→doktryna→program polityczny, w której ideologia jest najszerszym, ale jednocześnie najmniej sprecyzowanym elementem, doktryna jest bardziej spójna wewnętrznie i logicznie, zaś program polityczny zbliża się bezpośrednio do implementacji elementów doktryny w praktyce społeczno-politycznej. Szczególnie dużo miejsca doktrynom poświęcają takie dyscypliny nauki jak politologia czy nauka o prawie i państwie oraz historia doktryn politycznych.¹⁵

¹⁵ Patrz na przykład: R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny polityczne*, Wolters Kluwer, Warszawa 2010.



Schemat 1.4. Podział doktryn ze względu na wewnętrzny charakter i jego oddziaływanie na otoczenie

Doktryna jest określeniem przypisywanym bardzo wielu składnikom życia społecznego, politycznego czy intelektualnego, w dużej mierze ze sfery idei. Doktrynami nazywa się nie tylko liberalizm czy *laissez-faire* (fr.), ale także konserwatyzm, socjalizm, faszyzm, komunizm, zbiory zasad postępowania w danej religii czy w wojsku oraz na przykład turkusowe zarządzanie, czyli podejście z zakresu zarządzania organizacjami oparte na braku hierarchii i budowaniu samoorganizacji. Włączając do rozważań elementy etyki, psychologii czy ekonomii, a nawet prawa, otrzymujemy na przykład doktrynę polityki zagranicznej, z pomocą antropologii doktrynę relatywizmu kulturowego, a przy udziale socjologii doktrynę paternalizmu. W przypadku prawa może to być doktryna precedensu. To wszystko potwierdza spostrzeżenie, że doktryna to pojęcie bardzo pojemne.

Analizując ich skład wewnętrzny i sposoby realizacji wskazań, doktryny można podzielić na kilka zasadniczych rodzajów (schemat 1.4). Ogólnie wyróżnia się doktryny zachowawcze (konserwatywne) i postępowe (progresywne), w obrębie których istnieją podejścia o różnym natężeniu tak zwanego wektora intensywności oddziaływania. Wśród doktryn konserwatywnych są doktryny mające na celu zachowanie sta-

tus quo oraz doktryny reakcyjne, skupione na przywróceniu dawnych, zmienionych już rozwiązań, czyli uwstecznianiu istniejącej sytuacji. Doktryny postępowe można podzielić na doktryny reformistyczne, proponujące stopniowe wprowadzanie pożądanych zmian, oraz na doktryny rewolucyjne, zakładające zmiany gwałtowne, często wręcz zaskakujące.

Powyższy podział zwraca uwagę na jeszcze jedną istotną cechę każdej doktryny, a mianowicie na to, że temporalnie odnoszą się one wyłącznie do przyszłości. Doktryna jest bowiem projekcją, bez względu na to, czy ma zachowawczy, czy progresywny charakter.

Doktryna liberalna należy do najważniejszych koncepcji intelektualnych, chociaż jej początek w porównaniu z momentem powstania innych idei czy doktryn (religijnych lub utopijnych) nie jest odległy w czasie. Można ją, a przynajmniej tę jej pełną postać, uznać wręcz za jedną z najmłodszych doktryn.¹⁶ Pewne elementy liberalizmu pojawiały się wprawdzie w odległej przeszłości, ale nie tworzyły całościowej koncepcji, a nawet okresowo zanikały. Dopiero w XVII i XVIII wieku dokonała się pewna konsolidacja poglądów o charakterze liberalnym w jeden system.

Liberalizm oznacza doktrynę, w ramach której nadrzędną wartością jest wolność, zwłaszcza jednostki ludzkiej. Wyraźnie indywidualistyczny charakter liberalizmu jest silnie eksponowany we wszystkich jego odmianach i przeciwstawiany ujęciom kolektywistycznym, jak na przykład etatyzmowi czy socjalizmowi. Wolności towarzyszy w liberalizmie tolerancja, kolejna wiodąca wartość tej doktryny, organizująca relacje międzyludzkie (społeczne).

Wolność i tolerancja tworzą podstawy możliwości wyboru, a nie nakazy. Ci, którzy tego nie rozumieją, próbują ograniczać wolność jednostki, narzucając swój punkt widzenia innym za pomocą prawa i w imieniu państwa. Ten wyraz braku szacunku dla drugiego człowieka łączą często z hipokryzją obskurantyzmem. Z humanistycznego punktu widzenia taka postawa jest niedopuszczalna.

Liberalizm pojmowany jest jako doktryna bardzo szeroka, z wyraźnymi aspektami społecznymi, ekonomicznymi, politycznymi, ideologicznymi czy filozoficznymi i światopoglądowymi (schemat 1.3). Taki podział jest jednak dopuszczalny jedynie w analizie teoretycznej,

16 Patrz na przykład: S. Czaja, J. Tutaj, *Powstanie, rozwój i znaczenie współczesnej myśli liberalnej*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2023; W. Kwaśnicki, *Historia myśli liberalnej*, PWE, Warszawa 2000.

gdy chodzi o dostrzeżenie wielowymiarowości doktryny liberalnej. W działaniu powinna być traktowana jako spójna całość.

Społeczne aspekty liberalizmu łączą się przede wszystkim z wolnością jednostki ludzkiej we wszystkich głównych wymiarach życia, a zatem w zakresie prawa, decyzji gospodarczych i osobistych, w tym psychologicznych, a także stosunku do religii. Dotyczą takich ważnych dla zwolenników liberalizmu kwestii jak: wartości demokratyczne rozumiane w dojrzały sposób, prawa obywatelskie i równość wobec prawa, a także wolny rynek i własność prywatna.

Ekonomiczne aspekty liberalizmu, i nieco wcześniejszej historycznie leseferyzmu, łączą się z (1) nienaruszalną własnością prywatną, (2) funkcjonowaniem wolnego rynku, zwłaszcza z akceptacją niewidzialnej ręki rynku, o której jako pierwszy napisał Adam Smith, (3) ograniczoną do roli stróża nocnego porządkową rolą państwa, (4) wolnością podejmowania decyzji gospodarczych oraz (5) swobodą realizacji aktywności gospodarczej. Elementy te konstytuują ekonomiczne wymiary liberalizmu.

Polityczny wymiar doktryny liberalnej łączy się z wiodącą rolą praw obywatelskich (praw człowieka) i równości wszystkich wobec prawa, a także z funkcjonowaniem politycznego ustroju demokratycznego. Prawa obywatelskie (ludzkie) muszą być przede wszystkim sformułowane, uświadomione i skutecznie przestrzegane. Dostęp do nich powinien być jednakowy dla wszystkich ludzi w danej przestrzeni politycznej i musi opierać się na zasadzie równości wszystkich obywateli wobec regulacji i norm prawnych oraz prawnych instytucji. Wola polityczna ma się wyrażać przez istnienie ustroju demokratycznego, a zatem woli większości. W dojrzałej formie demokracji podkreśla się nie tyle przewagę większości (czasami nazywaną dyktaturą większości), co skuteczną ochronę praw mniejszości. To założenie nie jest właściwie rozumiane przez większość obywateli (społeczeństw) krajów demokratycznie niedojrzałych lub niedostatecznie dojrzałych, na przykład krajów Europy Środkowo-Wschodniej, w tym Polski. Jakiegokolwiek próby wykluczania i/lub prześladowania mniejszości są w ujęciu liberalnym wyrazem zacofania cywilizacyjnego.

Ideologiczny wymiar liberalizmu wiąże się bezpośrednio z przekonaniem o jego wyższości nad innymi doktrynami oraz z koniecznością propagowania i wdrażania jego idei w danym społeczeństwie. Idea jest rozumiana jako pewna koncepcja, wyrazisty pogląd jednoznacznie waloryzowany przez głoszącego i odbiorcę oraz oceniany przez nich jako logiczny i sensowny. W wymiarze ideologicznym liberalizm jest traktowany jako system poglądów oznaczający postęp, wymagający wdra-

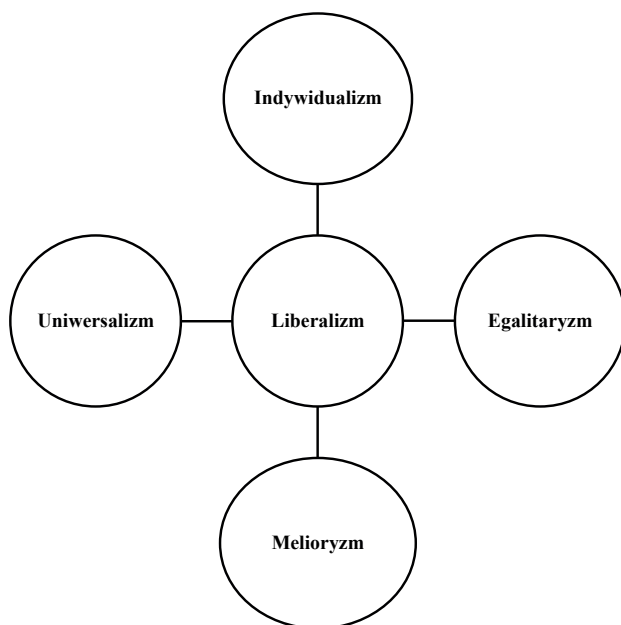
żania, nawet wbrew oporowi jego przeciwników. Ten swoisty przymus ideologiczny osłabiany jest w doktrynie liberalnej poprzez akceptację tolerancji. Liberalizm stara się dowodzić swoją wyższość za pomocą argumentów logicznych i skuteczności praktycznej.

Filozoficzne wymiary doktryny liberalnej łączą się ze sposobem traktowania człowieka jako jednostki oraz jego wolności. Dla zwolenników liberalizmu człowiek i jego wolność są najwyższymi wartościami (aksjologicznym dobrem), które powinny stanowić podstawę funkcjonowania społeczeństwa, jego cywilizacji, w tym gospodarki. Wolność, a zwłaszcza jej pojmowanie, wzbudza szczególne zainteresowanie. Jest kategorią elementarną, w związku z czym trudno ją zdefiniować i określić jej granice.¹⁷ To bardzo ważny i ciekawy wymiar doktryny liberalnej, który jednak nie jest przedmiotem wiedzy i dyskusji powszechnej. Wymagałoby to bowiem odpowiedniego przygotowania merytorycznego, którego zdecydowana większość ludzi, tak zwolenników, jak i przeciwników liberalizmu, nie posiada. Jest to zatem dyskusja klubowa.

Brak przygotowania filozoficzno-aksjologicznego pozwala wyeksponować mniej wymagający wymiar światopoglądowy liberalizmu. Opiera się on nie na wiedzy (przynajmniej nie musi), lecz na przekonaniach, czasami wręcz wierze, które wchodzi w skład światopoglądu każdego człowieka. Ten ostatni, tj. światopogląd, będzie rozumiany jako względnie stały zespół opinii i przekonań, często o normatywnym charakterze, na temat rzeczywistości. Nie wymaga wiedzy, chociaż w przypadku, gdy ta wiedza istnieje, światopogląd zawiera więcej elementów racjonalnych, naukowych. W skrajnej sytuacji światopogląd jest wyłącznie przekonaniem (wiarą). Toczące się na tej płaszczyźnie spory są trudno-, a często wręcz nierozstrzygalne.

Cechy myśli liberalnej (schemat 1.5) zostały określone przez Johna Graya, a znalazły się wśród nich: indywidualizm, egalitaryzm, melioryzm i uniwersalizm. Ten znany współczesny badacz dokonał zatem identyfikacji atrybutowej doktryny liberalnej. Indywidualizm oznacza

17 Według Isaaca Berlina i Ronalda H. Spectora rozróżnić można następujące koncepcje wolności: wolność negatywną, tj. wolność od czegoś, i wolność pozytywną, tj. wolność do czegoś. „Te dwie płaszczyzny wspólnie definiują cztery koncepcje wolności: (1) negatywna wolność naturalna to tylko brak ingerencji; (2) negatywna wolność obywatelska to prawa i ustawowo zapewniona wolność od arbitralnych działań władzy; (3) pozytywna wolność naturalna to zdolność do indywidualnej autonomii (dodatkowe prawa); (4) pozytywna wolność obywatelska, czyli zdolność do obywatelskiej (kolektywnej) autonomii.” Patrz: D. Schmidtz, J. Brennan, *Krótką historia wolności*, Fijorr Publishing, Fundacja Wolności i Przedsiębiorczości, Wrocław 2018, s. 11.



Schemat 1.5. Wyznaczniki myśli (doktryny) liberalnej według Johna Gray’a.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Gray, *Dwie twarze liberalizmu*, Aletheia, Warszawa 2001; J. Gray, *Liberalizm*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1994

dominację jednostki ludzkiej i jej praw nad rozwiązaniami kolektywistycznymi. Egalitaryzm traktuje wszystkie jednostki ludzkie jako równe pod względem wartości moralnej i statusu. Nie należy jednak łączyć go z egalitaryzmem dystrybucyjnym. Melioryzm daje przyszłym pokoleniom prawo do poprawiania warunków życia i rozwoju cywilizacyjnego. Natomiast uniwersalizm zakłada moralną i aksjologiczną jedność homo sapiens oraz marginalne znaczenie różnic kulturowych czy narodowych.

Wymienione wyznaczniki doktryny liberalnej nie wyczerpują podejmowanych w literaturze przedmiotu prób zidentyfikowania jej elementów strukturalnych oraz relacji zachodzących między nimi i decydujących o sposobie działania całej doktryny. Każdy z badaczy zajmujących się doktryną liberalną proponuje odmienne zestawy najważniejszych elementów opisujące swoje ujęcie. Procedura postępowania klasyfikacyjnego odbywa się najczęściej jedną z trzech ścieżek, a mianowicie:

- 1) Procedura identyfikacyjna powinna doprowadzić do wyróżnienia wszystkich rozpoznawalnych elementów, bez względu na ich znaczenie dla doktryny. Podejście to jest typowe dla badaczy

- usiłujących dogłębnie i kompleksowo rozpoznać i scharakteryzować dany obiekt-doktrynę.
- 2) Identyfikacja wiąże się z kryterium selekcji elementów najistotniejszych dla danej doktryny, bez względu na ich liczbę, co oznacza konieczność przeprowadzenia dodatkowych badań z zakresu znaczenia wyróżnionego elementu w całym systemie-doktrynie.
 - 3) Wyodrębnienie obejmuje kilka założonych apriorycznie elementów uznawanych przez danego autora za najbardziej charakterystyczne i/lub nośne prezentacyjnie. To podejście jest dość powszechne w amerykańskiej literaturze przedmiotu.

Wybór ścieżki identyfikacyjnej zależy bezpośrednio od indywidualnych celów badawczych oraz publicystycznych każdego autora.

1.3. Światopogląd i jego rola w życiu człowieka

Pojęcie światopoglądu pochodzi z nurtu niemieckiego idealizmu filozoficznego; można je znaleźć zwłaszcza w pracach Johanna Gottlieba Fichtego oraz Friedricha Wilhelma von Schellinga, a także Georga Wilhelma Hegla. Duży wpływ na jego upowszechnienie w metodologii nauk humanistycznych wywarł inny niemiecki filozof Wilhelm Dilthey, wydając w 1907 roku pracę *O istocie filozofii*, a w 1911 roku *Typy światopoglądów i ich rozwinięcie w systemach metafizycznych*. Wczesne ujęcia światopoglądu miały zawężony charakter i sprowadzały go do określonych części ludzkiej kultury, na przykład: religii, polityki, sztuki, etyki i moralności, estetyki czy nauki. Współczesne interpretacje mają znacznie bardziej holistyczny charakter i łączą w sobie części tworzące kulturę.

Ze względu na swoją złożoność i wieloaspektowość (wielowymiarowość) światopogląd generuje wiele wyzwań badawczych. Jednym z tych trudnych są cele, których realizację powinna umożliwić sama jego definicja. Może ona bowiem w relatywnie prosty sposób precyzować światopogląd, eksponując przede wszystkim jego użyteczność. Przyjmuje się wówczas założenie, że definicja powinna być krótka, zwięzła i zrozumiała, nie tautologiczna. Za taką może uchodzić na przykład sformułowanie, że „światopogląd to względnie stały zespół przekonań i opinii (często wartościujących) na temat otaczającego świata, czerpany z rozmaitych dziedzin kultury, głównie nauki, sztuki, religii i filozofii”.¹⁸

18 <https://pl.wikipedia.org/wiki/%C5%9Awiatopogl%C4%85d> [data dostępu: 22.11.2024].

Inne podejście jest stosowane w przypadku badań etymologicznych, których celem jest dostrzeżenie możliwych określeń językowych. W opracowaniach lingwistycznych, na przykład w słownikach, znaleźć można wyjaśnienia pochodzenia danego zwrotu oraz sposoby jego pojmowania, w tym synonimy. Jeżeli spojrzeć się na kategorię światopoglądu w *Słowniku języka polskiego*, to znajdzie się takie wyjaśnienie: „zespół czyichś poglądów na świat i na życie, wpływający na jego zachowanie”.¹⁹ W języku potocznym wykorzystuje się wiele synonimów, które oddają w pewnym sensie istotę światopoglądu, jak na przykład: pogląd na świat, punkt widzenia, opinie, idee, wizje, zdanie, poglądy, filozofia, przekonanie, zapatrywania, stanowisko, a nawet doktryna czy ideologia.

Jeszcze innym, ciekawym sposobem jest prezentacja wielu definicji danego zjawiska oraz dyskusja nad ich zaletami i ograniczeniami, która może, ale nie musi kończyć się wyborem najlepszej z nich lub propozycją własnej formuły.²⁰

Kolejne podejście łączy się z próbą rozbudowanej formuły, w ramach której próbuje się wyjaśnić i zwrócić uwagę na dodatkowe, ważne aspekty danego pojęcia. Jest to charakterystyczne dla opracowań monograficznych analizujących szczegóły pojęć i podkreślających ich złożoność wymagającą doprecyzowania. Przyjmując zaproponowane w tytule rozdziału podejście oprócz je można na wykorzystaniu następującej definicji światopoglądu. Według *Encyklopedii PWN* światopogląd to:

„zbiór ogólnych przekonań dotyczących natury świata, człowieka i społeczeństwa, miejsca człowieka w świecie, sensu jego życia oraz wynikających z tego wartościowań i ideałów wyznaczających postawy życiowe ludzi i sposób ich postępowania; światopogląd jednostek i grup społecznych cechuje różny stopień krystalizacji, strukturalnej spójności i jednolitości oraz wewnętrznej koherencji. Światopogląd pełny i harmonijny jest systemem twierdzeń, wartości i ocen oraz norm i dyrektyw, które tworzą syntetyczny obraz świata danej jednostki lub grupy społecznej, określają jej stosunek do świata i wyznaczają jej postępowanie. Strukturę światopoglądu stanowią 3 ściśle powiązane rodzaje przekonań: opisowe, wartościujące i normatywne. Składnik opisowy światopoglądu jest zbiorem twierdzeń, zdań

19 *Słownik języka polskiego*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/%C5%9Bwiatopogl%C4%85d.html> [data dostępu: 22.11.2024].

20 Takie ujęcie jest charakterystyczne dla niektórych prac. Patrz na przykład: R. Scruton, *Słownik pojęć politycznych*, Wydawnictwo Zysk i Spółka, Poznań 2002.

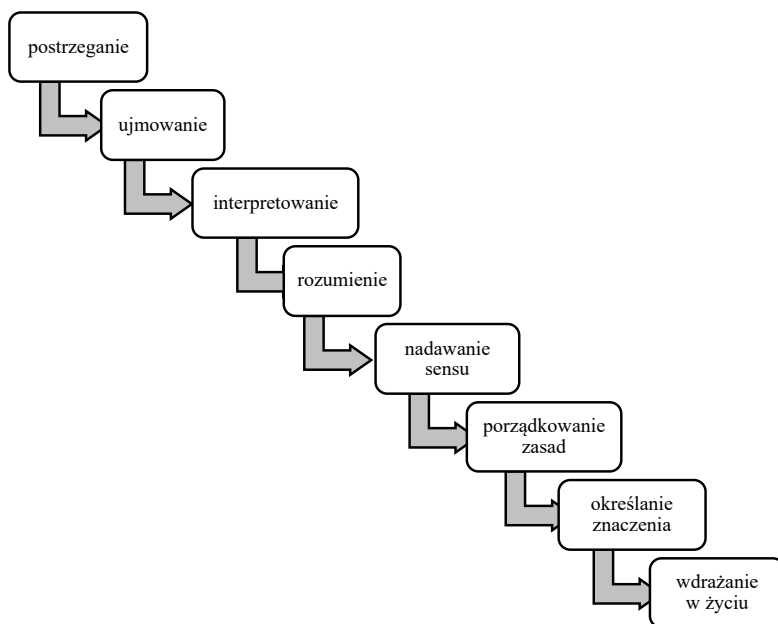
opisujących rzeczywistość przyrodniczą, społeczną i kulturową, dostarczanych przede wszystkim przez nauki szczegółowe, filozofię i religię. Składnik wartościujący światopoglądu zawiera hierarchicznie uporządkowany układ wartości oraz związanych z nimi ocen. Składnik normatywny światopoglądu jest zbiorem norm, przepisów i dyrektyw, które nakazują określone postępowanie lub zakazują go, wynikających z akceptacji określonego systemu wartości. Światopogląd spełnia 2 zasadnicze funkcje: poznawczą i regulatywną; funkcja poznawcza światopoglądu polega na dostarczaniu ogólnego obrazu świata, pojęciowych ram, pozwalających zrozumieć i orientować się w zjawiskach rzeczywistości; funkcja regulatywna polega na tym, że składnik opisowy światopoglądu pozwala człowiekowi na skuteczne działania praktyczne zaspokajające jego potrzeby, składniki wartościujący i normatywny dostarczają zaś wzorów postępowania i nadają sens życiu człowieka, wyznaczając idealny wzorzec życia ludzkiego (wzór osobowy)”²¹

Ważną cechą powyższej definicji jest połączenie elementów strukturalnych (zbioru ogólnych przekonań opisowych, wartościujących i normatywnych) i funkcjonalnych (funkcji poznawczej i regulatywnej). Można zatem dostrzec, że światopogląd stanowi jednocześnie pewną masę krytyczną zbioru informacji jednostki o niej samej i otaczającej ją rzeczywistości oraz swoiste okulary, pozwalające zbiór ten przenosić na zachowanie i reagowanie na zewnętrzne bodźce. Nieco parafrazując powyższe spostrzeżenia, można powiedzieć, że światopogląd to obraz rzeczywistości każdej jednostki wraz ze swoistą oceną, czyli estetyką i aksjologią, a także podpowiedziami, jak się zachowywać. Przedstawiona definicja jest bardziej rozbudowaną definicją światopoglądu, potwierdzającą wyżej opisane spostrzeżenia.

Można zatem potraktować światopogląd jako sposób całościowego postrzegania, ujmowania oraz interpretowania rzeczywistości, stanowiący metodę jej rozumienia i nadawania jej sensu, a także będący przestrzenią hierarchizowania rządzących nią zasad etycznych oraz wartości życiowych.²² Pozwala to w sposób przeglądowy odnieść się do kolejnego, jeszcze istotniejszego problemu związanego ze

21 *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/swiatopoglad;3984412.html> [data dostępu: 25.08.2021].

22 <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=%C5%9Bwiatopogl%C4%85d+literatura> [data dostępu: 22.11.2024].



Schemat 1.6. Aspekty światopoglądu określające jego rolę w życiu jednostki ludzkiej

świadomością, a mianowicie określenia roli światopoglądu w życiu jednostki ludzkiej (schemat 1.6).

Światopogląd obejmuje zatem całą sekwencję czynności, rozpoczynającą się od wyjściowego postrzegania określonych elementów rzeczywistości, materialnej i symbolicznej, a kończącą się na wdrażaniu w życie określonych rekomendacji. Każdy z wyróżnionych aspektów jest w mniejszym lub większym zakresie obecny w życiu każdego człowieka. Jest ściśle powiązany z jego predyspozycjami intelektualnymi, umiejętnością racjonalnego myślenia, talentami umysłowymi i poza-intelektualnymi, wyobraźnią, a także kondycją fizyczną. Nie bez znaczenia jest również kultura, w kręgu której dana jednostka ludzka żyje i/lub została ukształtowana, postrzegana i faktyczna pozycja społeczna oraz otwartość na bodźce płynące z materialnego (przyrodniczego) i symbolicznego otoczenia.

Każda jednostka ludzka posiada zindywidualizowane sposoby kształtowania światopoglądu i uwzględniania go w swoim życiu oraz nadawania mu subiektywnego znaczenia. Z tego wynika, że światopogląd ma zindywidualizowany charakter, ewoluuje w zróżnicowany sposób i wpływa odmiennie na zachowanie (życie) poszczególnych ludzi. Nawet jeżeli

formułujemy spostrzeżenie o świadomości (światopoglądzie) grupowej, klasowej czy partyjnej, narodowej lub związanej z tożsamością interesów, to opisuje ono jedynie zestawy zróżnicowanych światopoglądów jednostkowych.

Światopogląd może być także analizowany pod kątem jego prawdziwości lub fałszywości. Należy jednak pamiętać o dwóch istotnych kwestiach, które utrudniają lub wręcz uniemożliwiają poprawne dokonanie takiej analizy, a mianowicie (1) o braku jednoznacznych kryteriów oceny prawdziwości poglądów pozanaukowych, a nawet części naukowych, oraz (2) o zindywidualizowanym charakterze każdego światopoglądu.

W ramach rozważań na temat doktryny i światopoglądu warto zwrócić uwagę na jeszcze jedną różnicę między nimi. Doktryna w większym stopniu skłania do oddziaływania na rzeczywistość otaczającą jednostkę ludzką czy całe grupy społeczne, natomiast światopogląd jest przede wszystkim sposobem widzenia tej rzeczywistości. W doktrynie oraz sposobach rozumienia jej istoty znajduje się swoisty imperatyw oddziaływania i działania, imperatyw aktywistyczny. Światopogląd natomiast ma zdecydowanie bardziej pasywny charakter i koncentruje się na obserwacji i odbiorze otoczenia.

1.4. Pojęcia sukcesów i porażek doktryny

Sukcesy i porażki łączone z daną doktryną stanowią bardzo ciekawą kwestię i niosą ze sobą wiele ważnych pytań natury teoriopoznawczej i metodyczno-metodologicznej, a także obrachunkowej, na przykład:

- 1) Co będziemy rozumieć pod pojęciami sukcesu i porażki? Jakie elementy obejmują i jak można je zidentyfikować? Pytanie to dotyczy przede wszystkim metod wykorzystywanych w celu zrozumienia obu pojęć.
- 2) Na ile dany sukces lub porażka może być powiązana z określoną doktryną i jak to można udowodnić? Ważny jest tu sposób rozumienia związków między zjawiskami i dowodzenia ich znaczenia; istotne są również efekty synergiczne i wpływy innych determinant.
- 3) Czy poza identyfikacją sukcesy i porażki danej doktryny dadzą się skwantyfikować, a może nawet zwaloryzować pieniężnie? Kwestia ta łączy się z oceną rozumienia sukcesów i porażek oddziaływania danej doktryny oraz rolą, jaką odgrywają skutki jakościowe, niemierzalne.

4) Jaki jest bilans, czyli swoista analiza kosztów i korzyści istnienia i działania danej doktryny?

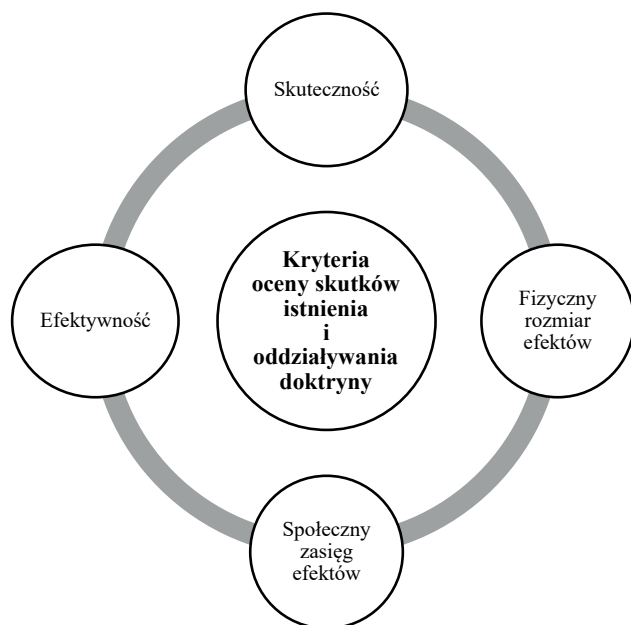
Ponieważ głównym tematem dalszych rozważań będą sukcesy i porażki doktryny liberalnej, warto spróbować przybliżyć odpowiedzi na powyższe pytania. Będą one bowiem decydować o kierunkach i zakresie prowadzonych analiz i ocenie ich wyników.

Podstawową kwestią przy próbie identyfikacji sukcesów lub porażek liberalizmu jest jednoznaczne odniesienie jednych lub drugich do wartości i celów tej doktryny. A zatem: sukcesem liberalizmu będzie każda sytuacja, stan lub proces, który prowadzi do osiągnięcia akceptowanego stopnia realizacji stawianego celu i odbywa się zgodnie z wartościami uznawanymi w ramach tej doktryny. Jest to warunek poziomu i warunek sposobu osiągania założonego celu. Takie założenia pozwalają na dość jednoznaczne wyróżnienie sukcesów, a jednocześnie ułatwiają odróżnianie ich od porażek. Te ostatnie będą bowiem oznaczać brak akceptowalnego poziomu osiągnięcia celu i/lub postępowanie niezgodne z wyznawanymi w liberalizmie wartościami, a także sytuacje odwrotne od tych, jakie należałoby uznać za zgodne z tą doktryną. Dodatkowo ważną kwestią jest określenie możliwego do przyjęcia poziomu realizacji celu (przedsięwzięcia). Połączenie tego akceptowalnego poziomu realizacji celu ze sposobem jego realizacji pozwoli uniknąć trudnych do rozstrzygnięcia sporów istniejących wokół kwestii: sukces czy porażka.

Z sukcesami i porażkami istnienia i oddziaływania danej doktryny związane jest także kryterium ich oceny. Przeważnie będzie miało ono dwojaki charakter, bo co dla jednych ludzi i grup społecznych będzie sukcesem, inni oceniają jako porażkę. Często subiektywna ocena łączy się także z posiadaniem światopoglądem czy uznawaną ideologią, a nie rzetelną wiedzą. Nie można zatem zastosować żadnych uniwersalnych formuł czy kryteriów w omawianym zakresie, ponieważ takie nie istnieją.

Warto zatem dokonać pewnej obiektywizacji oceny skutków doktryny, polegającej na porównaniu ich z zakładanymi przez nią celami. Jeżeli więc skutek jest zgodny z celem, to jest on sukcesem; w przeciwnym razie należy go traktować jako porażkę. W takim ujęciu uniknie się sporów doktrynalnych, które nie mogą być jednoznacznie rozstrzygnięte. Bardziej kompleksowa ocena sukcesów danej doktryny może być powiązana z kryteriami zaprezentowanymi na schemacie 1.7.

Skuteczność oznacza poziom realizacji zakładanych w doktrynie celów. Fizyczny rozmiar efektów zależy od ich liczby (gdy są policzalne) lub ilości (gdy są niepoliczalne), np. zasięg społeczny związany jest



Schemat 1.7. Kryteria oceny skutków istnienia i oddziaływania doktryny

z liczbą jednostek i/lub zasięgiem grup społecznych, do których dany skutek dotarł. Natomiast efektywność jest porównaniem zwaloryzowanych korzyści ze zwaloryzowanymi kosztami i określeniem ostatecznego wyniku.²³

Znacznie trudniejsze może wydać się znalezienie i uzasadnienie istnienia związku między doktryną liberalną a zjawiskami będącymi jej efektem w rzeczywistości społeczno-gospodarczej, politycznej oraz kulturowej. W literaturze przedmiotu można znaleźć co najmniej kilka sposobów interpretacji związków między zjawiskami społeczno-ekonomicznymi.²⁴ Odnoszą się one jednak do interpretacji relacji między przyczynami a skutkami danego zjawiska czy procesu.²⁵ Taką inter-

23 Szerzej na temat: A. Becla, S. Czaja, J. Tutaj, *Spory wokół pojęcia efektywności gospodarowania i pojęć pochodnych we współczesnej literaturze i praktyce gospodarczej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2024.

24 Bardzo ciekawa analiza tego problemu została przeprowadzona przez Mariusza Maziarza. Patrz: M. Maziarz, *The Philosophy of Causality in Economics*, Routledge, London–New York 2020.

25 Przy tej okazji warto przypomnieć o dużej różnorodności, wręcz bogactwie wyzwań poznawczych i metodyczno-metodologicznych, które niosą na przykład: analiza korelacyjna, teoria chaosu deterministycznego, zależności liniowe i nieli-

pretację ułatwia z reguły realność przyczyn i skutków. W przypadku doktryny poziom realności jej elementów i wywoływanych przez nie konsekwencji jest bardzo zróżnicowany oraz niesie wyzwanie określone mianem prawdopodobieństwa związku oraz wielokierunkowego oddziaływania zróżnicowanych determinant, pochodzących zarówno z danej doktryny, jak i spoza niej.

W przypadku doktryny liberalnej badaniu podlegają na przykład relacje między bardziej konkretnym stanem posiadania (własności) a mierzalnymi efektami wykorzystania czynnika, czyli zasobu w procesie gospodarowania, ale także relacje między akceptacją wolności jednostki a sprawnością aktywności ekonomicznej człowieka jako *homo oeconomicus* (łac.) (pol. człowiek gospodarujący). Czy i jak tolerancja w stosunku do zachowań jednostek przekłada się na uznanie i akceptację różnych postaci konkurencji rynkowej czy wyborczej? Na ile paradoks głosowania Condorceta-Arrowa przekłada się na uznanie demokracji parlamentarnej i jej polityczno-społecznych konsekwencji za rozwiązanie właściwe w życiu polityczno-społecznym? Tego rodzaju wyzwania zmuszają do ograniczenia sposobów oceny związków między elementami danej doktryny a przypisywanymi im (elementom składowym czy doktrynie jako całości) sukcesami czy porażkami do metod analizy logicznej, w której wykorzystywane są dwa sposoby wnioskowania: dedukcja i indukcja. Nie daje to oczywiście ochrony przed popełnianiem błędów, ale te ostatnie mogą stać się punktem wyjścia do dalszej dyskusji i być może do wypracowania lepszych metod i metodyk postępowania badawczego, obejmującego tego rodzaju relacje. Są jednak jakąś akceptowalną propozycją mimo związanych z nią zagrożeń.

Dodatkowym ograniczeniem, które nie sposób pominąć, jest to, że analizie poddane zostaną wybrane postaci sukcesów czy porażek, łączone we współczesnej literaturze przedmiotu i w świetle autorskich badań z doktryną liberalną. Będzie to zatem podejście autorskie, ale obiektywizowane dorobkiem innych badaczy. Łączy zatem wnioskowanie indukcyjne z dedukcyjnym, wybory subiektywne autorów niniejszej pracy z metodą *desktop research* (ang.).

niowe, logiczne związki przyczynowo-skutkowe, efekty synergistyczne, ujęcia redukcjonistyczne, systemowość (holizm) związków, addytywne czy multiplikatywne sposoby wpływania determinant, cybernetyczne sprzężenia zwrotne, czynniki wzmacniające, bariery i ograniczenia, katalizatory i inhibitory oraz wiele innych kwestii.

Rozdział 2

Sukcesy liberalizmu we współczesnym świecie

Sukcesy przypisywane doktrynie liberalnej (patrz podrozdz 1.4) można podzielić na kilka grup, a mianowicie na:

- 1) Sukcesy natury gospodarczej oznaczające osiągnięcie odpowiedniego poziomu efektywności gospodarowania i pożądany poziom rozwoju (wzrostu) społeczno-gospodarczego.
- 2) Sukcesy związane ze zjawiskami społecznymi łączące się przede wszystkim z dobrobytem społecznym i odpowiednim poziomem życia poszczególnych ludzi.
- 3) Pozytywne zjawiska i procesy łączące się ze sferą polityki i sprawowania władzy, a zwłaszcza z demokracją parlamentarną, społeczeństwem obywatelskim i prawami człowieka.
- 4) Sukcesy o charakterze światopoglądowym pozwalające na tworzenie pożądanego widzenia przez jednostkę otaczającej ją rzeczywistości.

W ramach doktryny liberalnej szczególnie dużą wagę przywiązuje się do gospodarki oraz związanych z nią zjawisk i procesów. Nie bez znaczenia są także przemiany polityczne, które są bardzo cenione przez przedstawicieli liberalizmu. Nieco inaczej traktowane są liberalne przemiany społeczne, które wzbudzają wiele zainteresowania socjologów i uznawane są za sukcesy w nowoczesnych społeczeństwach. Zwolennicy doktryny uważają wręcz, że właśnie wartości liberalne rozpowszechnione wśród ludzi nadały cywilizacji jej niepowtarzalny charakter.

2.1. Główne postaci sukcesów doktryny liberalnej

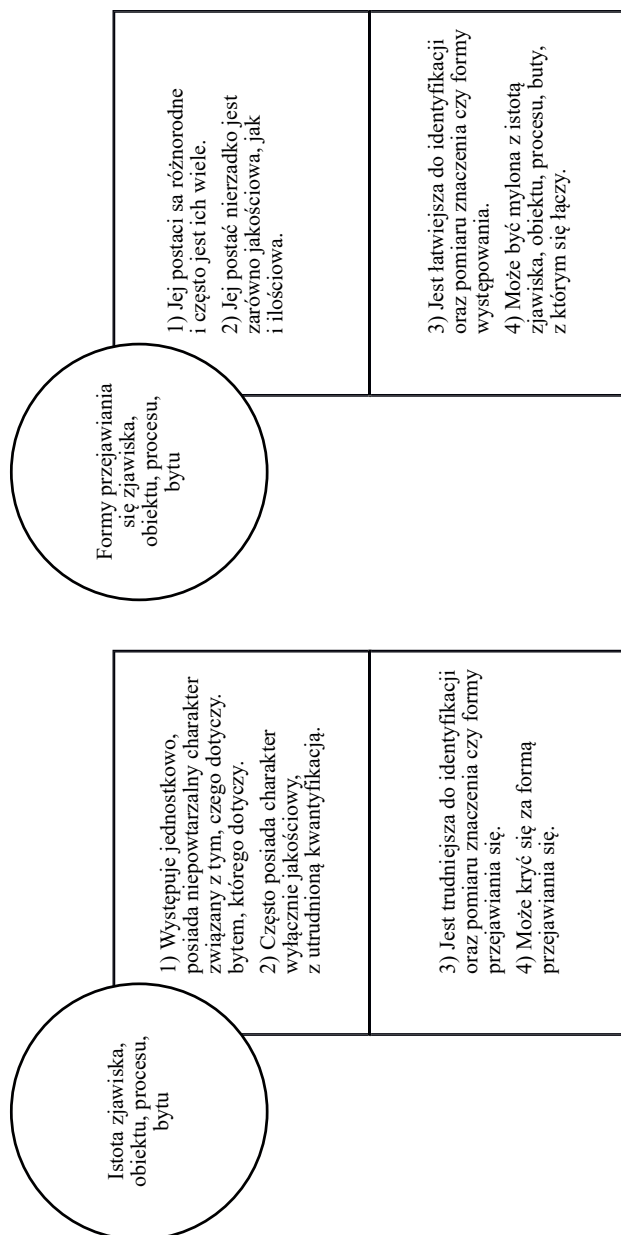
Sukcesy doktryny liberalnej różnią się między sobą zarówno istotą, jak i formą przejawiania się. Istota (gr. *eidos*, łac. *essentia*) to prawdziwa natura rzeczy, obiektu, zjawiska lub procesu. Zgodnie z ujęciami filozoficznymi istota jest tym, co czyni byt, obiekt, zjawisko, proces tym, czym jest; jest jedna i niepowtarzalna, nie zawsze łatwa do identyfikacji, często mylona z określoną formą przejawiania się. Forma przejawiania się jest tym, co można dostrzec za pomocą zmysłów, urządzeń czy na drodze refleksji intelektualnej. W przeciwieństwie do istoty, która jest jedna, form przejawiania się może być wiele (schemat 2.1).

Istota danego rodzaju sukcesu łączy się przede wszystkim z określoną sferą aktywności poszczególnych ludzi, a zatem dotyczy:

- 1) Relacji gospodarczych, które obejmują wytwarzanie produktów i ich dystrybucję, podział osiąganego bogactwa i wzrost racjonalności wykorzystania zasobów ekonomicznych, jak również własności (dysponowania) poszczególnych zasobów w procesach gospodarowania.
- 2) Zjawisk związanych z relacjami międzyludzkimi, takimi jak autokomunikacja, komunikacja interpersonalna czy komunikacja społeczna.
- 3) Sposobów przejmowania i sprawowania władzy.
- 4) Zjawisk odnoszących się do świadomości i światopoglądu jednostki ludzkiej.

Warto także zwrócić uwagę na nieostre granice między istotą bytu, obiektem, zjawiskiem, procesem a formą ich przejawiania się, co może prowadzić do mylenia jednego z drugim. Dodatkowym wyzwaniem jest możliwość ujęcia ilościowego, raczej obca w przypadku istoty, i ujęcia jakościowego, trudnego do jednoznacznej interpretacji. Stosując dostępne metody badawcze i sposoby wnioskowania, łatwiej jest analizować formy przejawiania się niż istotę, z której formy biorą swój początek.

Jest jeszcze jeden problem natury poznawczej oraz metodyczno-metodologicznej, a mianowicie kwestia wzajemnych relacji między istotą a jej formami przejawiania się. To także wymaga pogłębionych badań, z reguły o jednostkowym charakterze, ponieważ relacja pomiędzy istotą a formą przejawiania się jest najczęściej specyficzna dla obiektu, rzeczy, zjawiska, procesu.



Schemat 2.1. Charakterystyka istoty i form przejawiania się zjawiska, obiektu, procesu, bytu

2.2. Sukcesy ekonomiczne myśli liberalnej

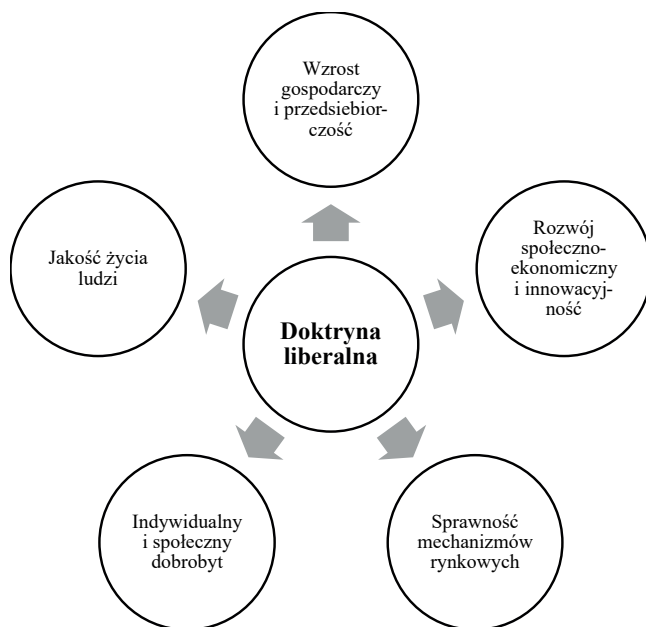
Przeglądając dorobek nauk ekonomicznych i dotychczasowe doświadczenia gospodarcze oraz zestawiając wyniki analizy z ekonomią liberalną, można wyodrębnić kilka bardzo ważnych sukcesów dających się bezpośrednio powiązać z liberalizmem i uznać je za efekt jego oddziaływania w ciągu ostatnich trzech stuleci, tym bardziej, że zostały osiągnięte tam, gdzie myśl liberalna była i jest najbardziej obecna. Należą do nich między innymi:

- 1) Podkreślenie znaczenia wzrostu gospodarczego (rozwoju społeczno-ekonomicznego) i powiązanie go z przedsiębiorczością ludzi.
- 2) Dostrzeżenie wagi złożonych procesów społeczno-ekonomicznych w kontekście innowacyjności człowieka i społeczeństw, a także całych gospodarek.
- 3) Docenienie relatywnie wysokiej sprawności mechanizmów rynkowych jako regulatorów aktywności gospodarczej.
- 4) Przełożenie spraw życia gospodarczego na indywidualny oraz społeczny dobrobyt.
- 5) Wyjaśnienie związku między jakością życia jednostek a ich wolnością osobistą, swobodą aktywności gospodarczej i bezpiecznym dysponowaniem własnością prywatną (schemat 2.2).

Relacje gospodarcze są powiązane także z takimi procesami jak wzrost gospodarczy, który z kolei pociąga za sobą zmiany ilościowe w gospodarce, czy jak szerzej pojmowany rozwój społeczno-ekonomiczny, który poza zmianami ilościowymi obejmuje także zmiany jakościowe oraz strukturalne.²⁶ W przypadku wzrostu gospodarczego ważnym elementem jest postawa jednostki ludzkiej, a przede wszystkim jej przedsiębiorczość. Natomiast rozwój społeczno-ekonomiczny podciąga za sobą innowacyjność, która łączy się zarówno z postawą pojedynczego człowieka, jak ich szerszym, społecznym klimatem.

Sposoby rozumienia, pomiaru i oceny znaczenia wzrostu gospodarczego, jakie są znane we współczesnej ekonomii oraz z praktyki, są bez wątpienia sukcesami myśli liberalnej. Wzrost gospodarczy, czyli ilościowe zwiększenie produkcji oraz podniesienie materialno-usługowego zaopatrzenia ludności, jest obecnie powszechnie traktowany jako wyraz poziomu zaawansowania cywilizacyjnego. Mierniki takie jak tempo czy stopa wzrostu nadal są powszechnie traktowane jako

²⁶ Szerzej na ten temat: A. Becla i in., *Elementy makroekonomii*, Wydawnictwo I-BIS, Wrocław 2002.



Schemat 2.2. Główne sukcesy ekonomiczne doktryny liberalnej

właściwe do oceny tego poziomu. Łączy się je z aktywnością gospodarczą ludzi, czyli przedsiębiorczością, oraz racjonalnością dokonywanych przez nich wyborów. Finalnie sukces gospodarczy poszczególnych ludzi oraz całych społeczeństw utożsamiany jest ze wzrostem gospodarczym i odpowiednim poziomem korzyści netto w poszczególnych przedsięwzięciach, czyli z zyskiem. Początkowo mówiło się o maksymalizacji zysku, obecnie o akceptowalnym jego poziomie. Społeczeństwa, które nie osiągają dodatniego wzrostu gospodarczego, uznaje się za ekonomicznie nierozwinięte lub przeżywające kryzys.²⁷

W nowoczesnych odmianach myśli liberalnej zmodyfikowane zostało pojmowanie pożądaných zmian gospodarczych przez wprowadzenie kategorii rozwoju społeczno-ekonomicznego, obejmującej elementy zarówno ilościowe, jak i jakościowe oraz strukturalne. W efekcie system gospodarczy staje się większy i sprawniejszy, a jego struktura nowocześniejsza, bo złożona z bardziej zaawansowanych elementów strukturalno-funkcjonalnych. Nakładające się tego typu przekształcenia tworzą

27 Szerzej na ten temat: A. Becla, S. Czaja, J. Tutaj, *Spory wokół pojęcia efektywności gospodarowania i pojęć pochodnych we współczesnej literaturze i praktyce gospodarczej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2024.

gospodarkę bardziej innowacyjną i sprawniejszą, czyli skuteczniejszą i efektywniejszą w działaniu. Zgodnie z badaniami przeprowadzonymi przez Darona Acemoglu, Simona Johnsa i Jamesa Robinsona tego typu gospodarki generują większy potencjał rozwojowy i wyższą odporność na oddziaływanie zagrożeń, negatywnego ryzyka i/lub barier.²⁸

Wśród sukcesów myśli liberalnej można wymienić także docenienie sprawności mechanizmów rynkowych. Sprawność ta wyraża się w wymiarach, które łączą się z takimi atrybutami rynku jak: (1) elastyczność, czyli dostatecznie szybka reakcja na bodźce, (2) otwartość informacyjna pozwalająca skutecznie uwzględniać potrzeby człowieka i zaspokajać je, (3) skłonność do równowagi, czyli zdolność poszukiwania najlepszych rozwiązań uwzględniających interesy i możliwości działania podmiotów po stronie popytu oraz podaży, a także (4) konkurencyjność wspierająca zachowania racjonalne, przedsiębiorcze i innowacyjne.²⁹ Rynek jako forma organizacji życia gospodarczego znana była od bardzo dawna, ale to liberalizm wyeksponował jego znaczenie, sprawność oraz konieczność wymuszania racjonalności uczestników. W myśli liberalnej jako pierwszej pojawiło się stwierdzenie, że regulacja rynkowa dysponuje najlepszym ze znanych, wielowymiarowym i wielokryterialnym mechanizmem sterowania życiem gospodarczym. Pozorny chaos rynkowy to najlepsza, racjonalna forma porządku. We współczesnej ekonomii rynek jest krytykowany i wskazuje się jego wady, ale żadna inna forma regulacji nie jest traktowana jako lepsza. Można zatem przyjąć, że mechanizm rynkowy powinien nadal pozostać najważniejszym sposobem weryfikacji sprawności działalności gospodarczej, tej produkcyjnej oraz dystrybucyjnej, jak również tej zaspokajającej jednostkowe ludzkie potrzeby, a także prowadzącej do rozszerzania i pogłębiania bogactwa czy podnoszącej jakość życia indywidualnego i społecznego. Jego niedoskonałości należy rozpoznawać i ograniczać, ale nie należy ich likwidować.

Za niekwestionowany sukces ekonomiczny doktryny liberalnej można uznać sposób przełożenia spraw życia gospodarczego na indywidualny oraz społeczny dobrobyt. Zanim pojawiła się liberalna interpretacja dobrobytu z jej pojęciami, kryteriami czy mechanizmami realizacji wielokrotnie próbowano określić, czym jest dobrobyt jednostkowy i dobrobyt społeczny.

28 Szerzej na ten temat: P. Arak, *Instytucje a rozwój gospodarczy: badania Darona Acemoglu, Simona Johnsa i Jamesa Robinsona*, „*Ekonomista*”, nr 4/2024, s. 507–522.

29 Szerzej na temat: A. Becla i in., *Elementy mikroekonomii*, Wydawnictwo I-BIS, Wrocław 2001.

Tymi najważniejszymi próbami były bez wątpienia:

- 1) Utopie społeczne, które znaleźć można w mitycznych opowieściach starogreckich o okresie złotym, srebrnym, brązowym czy żelaznym, w platońskiej wizji państwa, a potem na wyspie szczęścia Tomasza Morusa, w *Mieście słońcu* Luigiego Campanelli czy w *Nowej Atlantydzie* Francisa Bacona.
- 2) Religijne wizje raju po śmierci, równowagi ducha i ciała, buddyjskiej nirwany, hinduistycznego cyklu reinkarnacji czy egipskiego życia po przejściu do świata umarłych.
- 3) Społeczno-polityczne koncepcje sprawiedliwości i równowagi, jak na przykład New Lamarck Roberta Owena, falanstery Charlesa Fouriera czy ustrój komunistyczny Karola Marksa, katolicki solidaryzm społeczny, a współcześnie społeczeństwo współdzielenia.
- 4) Polityczne próby realizacji egalitaryzmu społecznego we wczesnych parafiach chrześcijan, u albigenów i katarów, w pierwszych wspólnotach protestanckich w Ameryce Północnej, a współcześnie między innymi w formie faszyzmu, stalinizmu, polpotyzmu, maoizmu.

Każda z powyższych koncepcji miała albo utopijne lub błędne założenia, albo nierealny sposób realizacji. Można zauważyć, że dopiero podejście liberalne wskazało rzeczywiste podstawy wzrostu dobrobytu jednostkowego (w wyniku aktywności wolnego człowieka) i społecznego (jako efekt transakcyjnego mechanizmu rynkowego). Dobrobyt indywidualny, aby był skuteczny i sprawiedliwy, musi opierać się na racjonalnych działaniach ludzkiej jednostki. Dobrobyt społeczny dopuszcza wprawdzie zewnętrzne modyfikacje (na przykład w wyniku ingerencji państwa, poprzez regulacje prawno-instytucjonalne, system moralno-etyczny), ale jego istotą pozostaje aktywność człowieka, zwłaszcza w postaci procesów gospodarowania. Ekonomia liberalna logicznie to wykazała tłumacząc stan optimum w sensie Pareto, zasadę kompensacji w teorii Kaldora-Hicksa czy kryteria sprawiedliwości dystrybucyjnej. Jest to bez wątpienia sukces myśli liberalnej.

Ekonomia liberalna odniosła jeszcze jeden sukces o charakterze gospodarczym, łącząc umiejętnie indywidualny dobrobyt z jakością życia jednostki dysponującej wolnością osobistą, swobodą aktywności ekonomicznej i bezpiecznym dysponowaniem własnością prywatną. W ekonomii liberalnej jakość życia to materialne i usługowe zaspokojenie potrzeb jednostki, przy czym warunkiem jest dysponowanie przez jednostkę szerokim zakresem wolności i własności. Właściwa interpretacja jakości życia to wolność, a później możliwość zaspokojenia potrzeb, a nie odwrotnie. To wolność warunkuje jakość życia, co in-

teresusjąco podkreślił Amartya Sen w swoich badaniach.³⁰ Przedstawiciele doktryny liberalnej, jak żadnej innej, akcentowali taką sekwencję elementów łańcucha tej zależności, uważając, że odpowiedni poziom jakości życia osiąga człowiek wolny, a nawet, iż dopiero wolność pozwala na podniesienie poziomu życia.

2.3. Współczesne sukcesy społeczno-polityczne liberalizmu

We współczesnych procesach społecznych i politycznych oraz prawnych można dostrzec kilka ważnych kwestii, w przebiegu których doktryna liberalna odegrała wiodącą rolę. Kwestie te można zatem uznać za sukcesy społeczno-polityczne liberalizmu, a mogą nimi być:

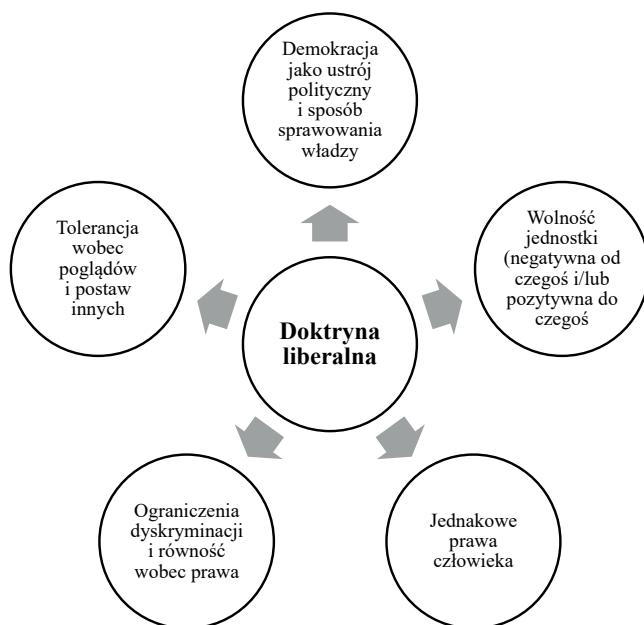
- 1) Utrwalenie demokracji jako ustroju politycznego i sposobu przejmowania, sprawowania i oddawania władzy.
- 2) Ekspozycja wolności jednostki ludzkiej jako wiodącego warunku funkcjonowania jej samej i obywatelskiego społeczeństwa liberalnego.
- 3) Ujednolicenie praw człowieka, zwłaszcza kobiet i mężczyzn czy grup mniejszościowych.
- 4) Ograniczenia różnych postaci dyskryminacji oraz powszechne uznanie równości ludzi wobec prawa.
- 5) Upowszechnianie postawy tolerancji wobec poglądów i postaw innych ludzi (schemat 2.3).

Demokracja jako ustój polityczny posiada długą historię i była przedmiotem wnikliwych analiz filozofów greckich Platona i Arystotelesa.³¹ Dopiero jednak twórcy nowożytnej wersji liberalizmu politycznego zaczęli podkreślać jego zalety i uznali, że demokracja najlepiej zabezpiecza wolność jednostki, pod warunkiem jednak, że ma postać demokracji dojrzałej, ze wszystkimi jej atrybutami.

Zaletą liberałów jest również dostrzeganie ograniczeń demokracji i formułowanie przez nich zaleceń oraz rekomendacji, których wdrożenie może ustrój ten doskonalić. Przedstawiciele doktryny liberalnej

30 Patrz: A. Sen, *Rozwój i wolność*, Wydawnictwo Zysk i Spółka, Poznań 2002.

31 Szerzej na ten temat: S. Czaja, J. Tutaj, *Powstanie, rozwój i znaczenie współczesnej myśli liberalnej*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2023, s. 36–46.



Schemat 2.3. Najważniejsze sukcesy społeczno-polityczne doktryny liberalnej

uczestniczyli i uczestniczą we wszystkich dyskusjach nad demokracją i starają się ją bronić, ale bardzo rozsądnie, a nie dogmatycznie czy apologetycznie. Dojrzała, wzmacniana regulacjami prawnymi, powszechną akceptacją i uznaniem forma demokracji jest traktowana jako ustrój, który najlepiej zapewnia wolność jednostki, gwarantuje prawa człowieka i równość ludzi. Ma ograniczenia, ale w praktyce można je redukować. Dla myśli liberalnej to najlepsza, możliwa do zrealizowania forma sprawowania władzy, chroniąca w wielu przypadkach przed wypaczeniami. Jest to ustrój o podstawie i sposobie funkcjonowania najbliższych wartościom zawartym w doktrynie liberalnej, cenionej przez relatywnie duże grupy społeczne, bez względu na to, czy uświadamiają sobie jej pochodzenie i cechy tak te pożądane, jak i te niepożądane.

Demokracja jako ustrój polityczny i sposób sprawowania władzy rozwinęła się najbardziej w społeczeństwach, w których doktryna liberalna była najpowszechniej akceptowana i obecna. Cechą jednych i drugich jest niewiele napięć i konfliktów międzyludzkich (społecznych), a przyjęte mechanizmy politycznej demokracji stwarzają możliwości pokojowego rozwiązywania czy łagodzenia tych pojawiających się. To dodatkowy argument przemawiający za prawdziwością tezy, że

istnienie oraz umocnienie współczesnej demokracji to przede wszystkim sukces tej doktryny.

Sukcesem liberalizmu jest także zdecydowana akceptacja i upowszechnianie idei wolności jednostki. Żadna inna doktryna nie opiera się w takim zakresie jak myśl liberalna na idei wolności człowieka. Skrajni interpretatorzy tej doktryny uważają nawet, że wolność jednostki wykreowała myśl liberalną. Nie jest łatwo udowodnić taką zależność, ale prawdziwą tezę jest wolność jednostki jako istota doktryny liberalnej. Mniej lub bardziej otwarcie wolność jest akceptowana przez jednostki ludzkie, nawet jeżeli nie zawsze w pełni to sobie uświadamiają.

Wolność jednostki jest najważniejszą kwestią podejmowaną w ramach refleksji nad doktryną liberalną. Warto zwrócić uwagę na dwa wiodące podejścia. Zgodnie z pierwszym podejściem liberalizm kształtował poglądy na wolność religijną, gospodarczą, osobistą czy psychologiczną i postawy w tym zakresie.³² Oznaczało to pokonywanie bardzo konkretnych barier oraz ograniczeń związanych z codziennym funkcjonowaniem. W różnym wymiarze i zakresie dotyczyło to każdego człowieka, co było uwarunkowane epoką historyczną. Badania Davida Schmitza i Jasona Brennana pokazały, że w identyfikowaniu i pokonywaniu poszczególnych ograniczeń wolności jednostki ludzkiej, dominującą rolę odegrali liberałowie, z których wielu, choć doświadczyli prześladowań i represji ze strony władz, ani nie zrezygnowało, ani nawet nie ograniczyło swojej aktywności. Dzięki temu w rozwiniętych krajach świata nie panuje teokracja, nie mają miejsca prześladowania religijne, nie zakazuje się podejmowania i prowadzenia działalności gospodarczej ani nie ogranicza się swobody podejmowania decyzji w zakresie zaspokajania własnych potrzeb. Nie dochodzi również do przetrzymywania i ograniczania osobistej wolności bez wyroków niezawisłych sądów ani nie poddaje się nikogo niehumanitarnej presji psychologicznej w formie oddziaływań instytucjonalnych.

Drugie podejście do kwestii wolności jednostki ludzkiej dotyczy wprowadzenia i upowszechniania wśród znacznej części członków rozwiniętych społeczeństw rozróżnienia, za Isaiahem Berlinem, pojęcia wolności negatywnej, czyli wolności od czegoś, i wolności pozytywnej, czyli wolności do czegoś. Wolność pozytywna pozwala podejmować różne działania, które nie są prawnie zabronione i nie ograniczają niczyjej wolności, a zatem wyjaśnia przestrzeń swobody aktywności i jej granice.

32 Bardzo ciekawie historię dochodzenia do tych płaszczyzn wolności opisano w pracy: D. Schmitz, J. Brennan, *Krótką historią wolności*, Wydawnictwo Fijorr Publishing, Fundacja Wolności i Przedsiębiorczości, Wrocław 2018.

Wolność negatywna ogranicza zwłaszcza zbędne granice wolności jednostkowej. W ten sposób rozszerzana jest przestrzeń osobistej wolności i są regulowane relacje z innymi ludźmi. Rozróżnienie tych obu form wolności łącznie pokazuje więc:

- gdzie są obiektywne granice wolności jednostki ludzkiej oraz
- systematycznie rozszerza przestrzeń wolności.

Jest to przede wszystkim zasługa liberalizmu, jego wspierania wolności człowieka i zwalczania zbędnego kolektywizmu, zwłaszcza w narzucanej odgórnie, etatystycznej postaci. Kwestia wolności jednostki, jak żadna inna, jest powiązana z doktryną liberalną, jest efektem jej istnienia i oddziaływania na nowożytne społeczeństwa.

Prawa człowieka są bezpośrednio powiązane z najważniejszym elementem doktryny liberalnej, a mianowicie z wolnością jednostki jako dobrem uznanym za aksjologiczne. Bez popełnienia błędu można zaryzykować tezę, że idea i konkretne prawa człowieka są przede wszystkim powiązane z myślą liberalną. Pod pojęciem praw człowieka rozumie się zespół praw i wolności, które przysługują każdemu człowiekowi bez względu na rasę, płeć, język, wyznanie, przekonania polityczne, pochodzenie narodowe i społeczne, majątek. Prawa człowieka są niezbywalne (nie można się ich zrzec) i nienaruszalne. Można je podzielić na prawa: (1) osobiste i (2) polityczne, rozumiane jako prawa pierwszej generacji, oraz (3) ekonomiczne, (4) socjalne i (5) kulturalne, rozumiane jako prawa drugiej generacji.

Prawa człowieka w skali międzynarodowej zostały po raz pierwszy określone 1945 roku w *Karcie Narodów Zjednoczonych* i w ogłoszonej w Paryżu w dniu 10 grudnia 1945 roku *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka* (*The Universal Declaration of Human Rights – UDHR*). Były to dokumenty, które powstały przede wszystkim pod wpływem tragicznych doświadczeń II wojny światowej i w wyniku energicznej działalności zwolenników myśli liberalnej, a jednocześnie były inspiracją do sformułowania kolejnych aktów i utworzenia potrzebnych instytucji. W 1976 roku wszedł w życie *Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych*. Zostały w nim przedstawione między innymi: (1) prawo do pracy na sprawiedliwych warunkach, (2) prawo do ochrony, (3) prawo do równego poziomu życia i ustalenia dobrostanu i zaburzeń psychicznych, (4) prawo do edukacji i korzystania z dobrodziejstw wolności kulturalnej i naukowej.

W 1976 roku wszedł w życie *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych* wraz z pierwszym *Protokołem Fakultatywnym*. Drugi *Protokół Fakultatywny* został opracowany w 1991, a wszedł w życie w 2013 roku.

Pakt dotyczy takich praw jak: prawo do swobody przemieszczania się, równość wobec prawa, prawo do sprawiedliwego procesu i domniemanie niewinności, wolność myśli, sumienia i religii, prawo do pokojowych zgromadzeń oraz ochrona praw podstawowych. Zakazuje natomiast arbitralnego pozbawiania życia, tortur, okrutnego lub poniżającego traktowania lub karania, niewolnictwa i pracy przymusowej, arbitralnego aresztowania lub zatrzymania czy arbitralnej ingerencji w prywatność, a także propagandy wojennej, dyskryminacji rasowej lub religijnej.

Wśród innych ważnych dokumentów wzmacniających w prawie międzynarodowym prawa jednostki ludzkiej należą między innymi:

- *Konwencja o wykluczeniu i karaniu zbrodni ludobójstwa z 1048 roku;*
- *Międzynarodowa konwencja w sprawie likwidacji innej formy dyskryminacji rasowej z 1965 roku;*
- *Konwencja w sprawie likwidacji innej formy dyskryminacji z 1979 roku;*
- *Konwencja o prawach dziecka z 1989 roku;*
- *Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych z 2006 roku.*

W dniu 15 marca 2006 roku na forum Organizacji Narodów Zjednoczonych powołano Radę Praw Człowieka, odpowiedzialną za wzmacnianie i zabezpieczanie praw człowieka na całym świecie. Rada skupia 47 państw.

Tabela 2.1. Trzydzieści praw i wolności z *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*

Artykuł	Brzmienie prawa
Artykuł 1	Wszyscy ludzie rodzą się wolni i równi
Artykuł 2	Wszyscy są równi bez względu na rasę, kolor skóry, płeć, język, religię, poglądy polityczne lub miejsce urodzenia
Artykuł 3	Każdy ma prawo do życia (oraz życia w wolności i bezpieczeństwie)
Artykuł 4	Każdy ma prawo być wolny od niewolnictwa
Artykuł 5	Każdy ma prawo do wolności od tortur
Artykuł 6	Każdy ma prawo do uznania wobec prawa
Artykuł 7	Wszyscy jesteśmy równi wobec prawa
Artykuł 8	Każdy ma prawo szukać sprawiedliwości, jeśli jego prawa zostaną naruszone
Artykuł 9	Każdy ma prawo do wolności od arbitralnego aresztowania, zatrzymania lub wygnania
Artykuł 10	Każdy ma prawo do sprawiedliwego procesu
Artykuł 11	Każdy ma prawo być uważany za niewinnego do czasu udowodnienia mu winy

Artykuł 12	Każdy ma prawo do prywatności i ochrony swojego dobrego imienia przed atakami na nie
Artykuł 13	Każdy ma prawo do swobodnego przemieszczania się oraz swobodnego opuszczania swojego kraju i powrotu do niego
Artykuł 14	Każdy ma prawo ubiegać się o azyl w razie prześladowań
Artykuł 15	Każdy ma prawo do obywatelstwa
Artykuł 16	Każdy ma prawo do zawarcia małżeństwa i założenia rodziny
Artykuł 17	Każdy ma prawo do posiadania własności
Artykuł 18	Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii
Artykuł 19	Każdy ma prawo do wolności opinii i jej wyrażania
Artykuł 20	Każdy ma prawo do swobodnego, pokojowego zgromadzania się i stowarzyszania
Artykuł 21	Każdy ma prawo brać udział w rządzeniu i mieć równy dostęp do służby publicznej
Artykuł 22	Każdy ma prawo do zabezpieczenia społecznego
Artykuł 23	Każdy człowiek ma prawo do pracy, równego wynagrodzenia, ochrony przed bezrobociem oraz prawo do tworzenia i przystępowania do związków zawodowych
Artykuł 24	Każdy ma prawo do odpoczynku i wolnego czasu
Artykuł 25	Każdy ma prawo do godziwego standardu życia, obejmującego wyżywienie, odzież, mieszkanie, opiekę medyczną i usługi socjalne
Artykuł 26	Każdy ma prawo do edukacji
Artykuł 27	Każdy ma prawo do uczestniczenia w kulturze, sztuce i nauce oraz do korzystania z nich
Artykuł 28	Każdy człowiek ma prawo do takiego porządku społecznego i międzynarodowego, w którym prawa zawarte w niniejszej Deklaracji będą w pełni realizowane
Artykuł 29	Mamy obowiązki wobec innych ludzi i powinniśmy chronić ich prawa i wolności
Artykuł 30	Nikt nie może nam odebrać tych praw i wolności

Źródło: oprac. własne na podstawie: *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka*.
Dostępny w Internecie: https://www.amnesty.org.pl/wp-content/uploads/2016/04/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf [data dostępu: 10.12.2024].

Bardzo dobrym, przeglądowym przykładem praw człowieka jest *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka* (tabela 2.1). Wskazane w niej pra-

wa w zdecydowanej większości są związane z wartościami tworzącymi doktrynę liberalną. Ponadto w przygotowaniu samej deklaracji oraz innych dokumentów prawa międzynarodowego odnoszących się do wolności i praw człowieka uczestniczyli przede wszystkim przedstawiciele społeczeństw i państw z silną pozycją liberalizmu. Doktryna liberalna, a w związku z tym również prawa jednostki ludzkiej, jest zatem silnie i bezpośrednio powiązana z prawami człowieka, co jest jej bardzo wyrazistym i jednoznacznym sukcesem społeczno-politycznym.

Z prawami człowieka łączą się ograniczenia wynikające z dyskryminacji i równości wszystkich ludzi wobec prawa. Dyskryminacja – rozumiana jako wykluczenie społeczne ludzi ze względu na płeć (seksizm), rasę (rasizm), narodowość (szowinizm), religię (dyskryminacja religijna), światopogląd, orientację seksualną (homofobia), poglądy, niepełnosprawność (ableizm), wiek (ageizm), wygląd (atrakcjonizm), pochodzenie społeczne (klasizm-elitaryzm) i inne cechy – należy do najstarszych form marginalizacji jednostek czy grup w układach społecznych. Walka z tymi zjawiskami bardziej kompleksowo rozpoczęła się przede wszystkim dzięki poglądom i działaniom zwolenników liberalizmu. W konsekwencji w wielu krajach wprowadzano regulacje prawne ograniczające różne przejawy dyskryminacji, upowszechniano postawy ją odrzucające i propagujące tolerancję. Ochrona mniejszości traktowana jest w doktrynie liberalnej jako wyraz dojrzałości demokracji i społeczeństwa obywatelskiego.

Podłoże dyskryminacji ma przede wszystkim charakter społeczno-kulturowy, dlatego nie jest łatwo ją ograniczyć, a tym bardziej skutecznie zlikwidować. Różne jej formy przypominają stany chorobowe charakteryzujące się nawrotami wynikającymi często z innych przyczyn, na przykład z problemów gospodarczych, politycznych, a nawet osobistych. Zwolennicy doktryny liberalnej starają się identyfikować i zwalczać wszelkie formy dyskryminacji jednostkowej i/lub społecznej (grupowej) w sposób systematyczny, często instytucjonalny.

Z ograniczeniami wynikającymi z dyskryminacji wiąże się przestrzeganie równości wobec prawa, które pozwala przede wszystkim uniknąć dyskryminacji sądowej, czyli różnego traktowania osób. W systemie prawnym sytuacje takie nie powinny mieć miejsca z co najmniej trzech powodów, a mianowicie ze względu na:

- 1) Zasadę równości wszystkich ludzi wobec prawa.
- 2) Rozwiązania kodeksowe, w których sankcje karne są łączone z rodzajem przestępstwa.
- 3) Konieczność eliminowania dyskryminacji sądowej.

Nie oznacza to łamania zasady indywidualizacji czynu, jego okoliczności i motywów, jego skutków oraz sankcji prawnych. Te zasady znane jeszcze z prawa rzymskiego były często łamane, co potwierdza historia sądownictwa, i zasługą liberałów jest systematyczne ograniczanie takich sytuacji. Dotyczy to zarówno systemu prawa kontynentalnego, jak i opartego na zasadzie wyjątku systemu anglosaskiego.

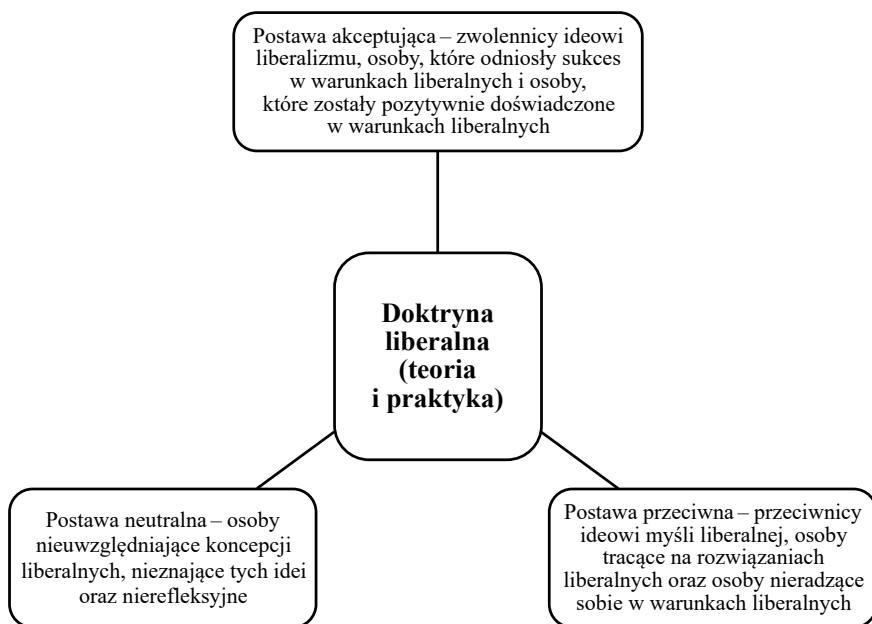
Ostatnim ważnym sukcesem, który można połączyć z doktryną liberalną, jest upowszechnienie postawy tolerancji wobec poglądów i postaw innych niż własne. Na tę kwestię można popatrzeć z kilku punktów widzenia. Po pierwsze, istotne jest to, jak rozumie się tolerancję i jak to rozumienie przekłada się na konkretne zachowania. Po drugie, można postawić pytanie, czy postawa oparta na tolerancji jest współcześnie bardziej popularna i częstsza niż w przeszłości. Jednoznacznej odpowiedzi nie otrzymano w żadnych badaniach i studiach socjologicznych czy politologicznych. Po trzecie, można się zastanowić, jak wygląda relacja między deklarowaną postawą tolerancji a faktycznymi zachowaniami poszczególnych osób. Tu także odpowiedzi nie są jednoznaczne, zarówno ze względu na relatywnie częstą dycho- tomię między deklaracjami a rzeczywistymi zachowaniami, a także ze względu na fakt, że postawa tolerancji nie objawia się we wszystkich zachowaniach danego człowieka. Po czwarte, bardzo ważne jest także stwierdzenie, czy istnieją, a jeżeli tak, to dokąd sięgają granice tolerancji. Problem ten wzbudza wiele wątpliwości natury logicznej i poznawczej, a także filozoficzno-aksjologicznej czy moralno-etycznej.³³

Sukces społeczno-polityczny doktryny liberalnej w tym ostatnim zakresie może polegać przede wszystkim na uświadomieniu znaczenia tolerancji i opartych na niej postaw w regulowaniu relacji międzyludzkich, na wskazaniu realnych problemów z tym związanych, a także na wprowadzaniu regulacji prawno-instytucjonalnych oraz postaw ograniczających nietolerancję między jednostkami ludzkimi i grupami społecznymi.

2.4. Liberalizm w świadomości współczesnego człowieka

Doktryna liberalizmu w jej nowoczesnym wydaniu jest obecna w życiu społeczno-ekonomicznym i świadomości ludzi od ponad trzystu lat.

33 Szerzej na ten temat: S. Czaja, J. Tutaj, *Powstanie, rozwój i znaczenie współczesnej myśli liberalnej*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2023.



Schemat 2.4. Postawy w stosunku do doktryny liberalnej

Początkowo znana była bardzo wąskiemu gronu osób, ale wraz z rozwojem form komunikacji międzyludzkiej oraz podnoszeniem się poziomu edukacji znajomość jej założeń stawała się coraz powszechniejsza. Łączyło się to z szybkim rozwojem konkurencyjnej gospodarki opartej na liberalnych zasadach, a w konsekwencji wzrostem indywidualnego i społecznego dobrobytu, poziomu życia i ilości zaspokajanych potrzeb indywidualnych i grupowych. Rozwijające się społeczeństwa i gospodarki pogłębiały przeobrażenia o charakterze politycznym (demokracje) oraz prawno-instytucjonalnym (sformułowanie praw człowieka). W ten sposób tworzyły się coraz lepsze warunki życia, zarówno w wymiarze jednostkowym, jak i społecznym. Rosły jednocześnie aspiracje ludzi oraz grup społecznych. Łączono je z doktryną liberalną, ale jednocześnie tej doktrynie przypisywano pojawiające się problemy. To powodowało kształtowanie się trzech rodzajów postawy w stosunku do doktryny liberalnej i jej idei czy zasad (schemat 2.4).

Podejście akceptujące opiera się na uznaniu doktryny liberalnej, jej filozoficznych podstaw, idei i zasad, a jednocześnie na łączeniu zachodzących w świecie pożądaných zmian z podejściem liberalnym. Zwolennicy liberalizmu nie mieli wątpliwości, że upowszechnianie się takiej myśli przekładało się na kolejne sukcesy gospodarcze, społecz-

ne czy polityczne. Mechanizm rynkowy działał sprawnie (efektywnie i skutecznie), a liberalne gospodarki osiągały wysokie tempo wzrostu, które przekładało się systematycznie, chociaż nierównomiernie, na poziom życia ludzi. Zwolennicy liberalizmu oceniali perspektywę gospodarki liberalnej optymistycznie, natomiast wszelkie perturbacje łączono z niedostatkami koncepcji liberalnych, ingerencją państwa i różnymi formami etatyzmu, a także z błędami popełnianymi w stosowaniu liberalnych zasad w praktyce.

Podejście przeciwne do doktryny liberalnej kształtowane było zarówno przez tych, którzy uznawali i akceptowali inne idee i inne doktryny, jak na przykład socjalizm, etatyzm, ujęcie katolickie, różne formy solidaryzmu, a także ingerencję państwa na wzór polityki socjalnej kanclerza Otto von Bismarcka czy państwa dobrobytu, jak i przez tych, którzy nie radzili sobie w konkurencyjnej gospodarce oraz nie potrafili wziąć odpowiedzialności za własne życie. Przeciwnicy doktryny liberalnej zarzucali jej nadmierny indywidualizm, akceptację dominacji postaw egoistycznych, opartych na braku empatii. Egoista kieruje się przede wszystkim własnym interesem oraz dobrem, bez zwracania uwagi na potrzeby i dobro innych ludzi. Ocena wszystkich zjawisk z otoczenia odbywa się przez pryzmat ja, z pominięciem ważnych systemów wartości społecznie akceptowalnych i/lub akceptowalnych dla innych ludzi.

Postawę neutralną w stosunku do liberalizmu trudno jednoznacznie scharakteryzować. Zwolennicy liberalizmu akceptują nieco inną postać postawy niepozabawionej egoizmem, ale bez jego dominacji. Jest to postawa asertywna, w ramach której człowiek potrafi głosić własne poglądy i ukazywać własne emocje oraz bronić swojego zdania. Uznawana jest za bardzo użyteczną, dającą możliwość określenia celów, wyrażania emocji, obrony przed manipulacjami i naciskami ze strony innych osób. Osoba asertywna umie korzystać ze swoich praw i uznać prawa (wolność) innych. Jest realistą. Asertywność nie łączy się jednak bezpośrednio ani z liberalizmem, ani z inną doktryną. Można być zwolennikiem myśli liberalnej lub jej przeciwnikiem i przejawiać cechy postawy asertywnej. Także postawa neutralna może łączyć się z asertywnością.

Spśród trzech opisanych postaw wobec liberalizmu dwie z nich – akceptująca i przeciwna – opierają się jednocześnie na rozumie i emocjach, co czyni je niezwykle trwałymi. Inaczej mówiąc, bardzo rzadko towarzyszy im zmienność, czyli przejście z postawy akceptującej do przeciwnej lub odwrotnie. W obu przypadkach prawdziwe jest jednak

założenie, że ich przedstawiciele posiadają przynajmniej elementarną wiedzę o doktrynie liberalnej. Brak takiej wiedzy nie pozwala bowiem wypracować postawy racjonalnej, ani nadać jej atrybutów emocjonalnych. Są to jednak postawy rzadsze, bardziej wymagające. Najczęstszą bywa postawa najłatwiejsza, a zatem neutralna, niewymagająca wiedzy o doktrynie. Postawa neutralna obejmuje także osoby nierefleksyjne, które są dominującą częścią każdej grupy społecznej.

Rozdział 3

Porażki liberalizmu

W historii liberalizmu podobnie jak w historii każdej doktryny, zwłaszcza takiej o szerokim zakresie oddziaływania, miały miejsce zdarzenia, które można uznać za porażki. Zgodnie z przyjętą w niniejszej pracy definicją porażka oznacza: (1) brak osiągnięcia założonego celu lub (2) osiągnięcie go w niedostatecznym zakresie, a także (3) wystąpienie sytuacji odwrotnych do założonych. Takie rozumienie porażki pozwala wyraźnie odróżnić ją od sukcesu, a w konsekwencji ogranicza nierozstrzygalne spory, czy daną sytuację można uznać za sukces, czy za porażkę, tym bardziej, że tego typu międzydoktrynalne dyskusje rzadko są merytoryczne, a częściej ideologiczne, oparte na przekonaniach, a nie na wiedzy czy faktach.

Identyfikując i oceniając współczesne zjawiska oraz procesy społeczno-ekonomiczne i polityczne, można dostrzec stany czy sytuacje niepożądane, zarówno w wymiarze gospodarczym, jak i politycznym czy społecznym, które zwolennicy doktryny liberalnej mogą uznać za jej porażki. Wzbudzają one wątpliwości i kają stawiać pytania o różnym charakterze, a także, co istotne, pozwalają wskazać ich powody czy ograniczenia, jak również niewykorzystane szanse współczesnego liberalizmu.

3.1. Główne porażki współczesnego liberalizmu

W całym okresie istnienia i oddziaływania nowożytnego liberalizmu dostrzec można wiele zjawisk i procesów, których nie można uznać za pożądane, a nadal występują w różnych wymiarach (tabela 3.1).

Tabela 3.1. Niepożądane zjawiska i procesy łączone z doktryną liberalizmu

Charakter zjawisk i procesów	Cechy
Gospodarcze	■ pogłębiające się nierówności dochodowe i majątkowe, ■ duże obszary biedy i skrajnego ubóstwa, ■ zadłużenie, ■ nieskuteczne niezrozumienie cykliczności koniunktury, ■ niepożądane zjawiska jak bezrobocie czy inflacja, ■ nadmierna, często marnotrawna i nieracjonalna eksploatacja zasobów, ■ globalne i lokalne problemy ekologiczne, ■ narastająca przestępczość gospodarcza (ekonomia marnotrawstwa), ■ niepożądane formy przedsiębiorczości, ■ ekonomizm, czyli nadmierna wiara w poprawność działania mechanizmów konkurencyjno-rynkowych, ■ wady <i>homo oeconomicus</i>, ■ nadmierna konsumpcja (nadkonsumpcja), ■ duże dysproporcje rozwojowe między gospodarkami, państwami czy regionami
Społeczne	■ przeludnienie świata uruchamiające maltuzjańskie regulatory, ■ rasizm w praktyce oraz inne formy dyskryminacji, ■ istnienie i pogłębianie się niesprawiedliwości społecznych, ■ konflikty religijne, ■ wykluczenia społeczne, ■ przestępczość społeczna, ■ niedostateczny zakres postaw tolerancyjnych lub nietolerancja
Polityczne	■ duża liczba konfliktów zbrojnych, ■ powrót konserwatyzmu politycznego i populizmu, ■ totalitaryzm i ograniczenia demokracji (durnokracja), ■ omnipotencja państwa, ■ rozrost biurokracji i totalna inwigilacja
Świadomościowy	■ nadmierna wiara w ludzki rozum, ■ braki realizmu, ■ niedocenywanie głupoty, ■ niedostatki humanizmu, ■ egoizm zamiast asertywności i empatii w postawach, ■ niedokończona rewolucja moralna

Zestawienie to nie wyczerpuje najważniejszych problemów współczesnego świata, ale warto zastanowić się, na ile są powiązane lub mogą być łączone z istnieniem i funkcjonowaniem liberalizmu, a także, na ile doktryna ta może czuć się odpowiedzialna za ich powstanie i istnienie.

Odpowiedź na takie pytanie nie może być jednoznaczna, ponieważ we współczesnym megasystemie: człowiek–społeczeństwo–gospodarka–środowisko przyrodnicze widoczny jest wpływ wielu doktryn i realizowane są różne pomysły. Efektem są oddziaływania:

- znoszące się, jak sprzężenia o odwrotnych wektorach oddziaływania;
- wzmacniające skutki, jak cybernetyczne sprzężenia zwrotne, ale niezmieniające charakteru oddziaływań;
- wywołujące efekty o charakterze synergicznym, a zatem trudno przewidywalne, o złożonych konsekwencjach, występujące po przekroczeniu pewnej masy krytycznej nagromadzonych przyczyn, coś na wzór dialektycznego prawa przechodzenie ilości w jakość lub talebowskich czarnych łabędzi;
- wyznaczające zupełnie nowe ścieżki przebiegu, jak parametry wrażliwe w punktach bifurkacji chaosu deterministycznego.

Identyfikacja charakteru łącznych oddziaływań jest bez wątpienia jednym z najciekawszych i najważniejszych wyzwań poznawczych współczesnej nauki, nie tylko ekonomii czy innych dyscyplin nauk społecznych.

Interesujące byłoby także przygotowanie rankingu problemów i wyzwań, ale wymagałoby to pogłębionych analiz. Ewentualny sukces w postaci zestawienia uzyskanych wyników nie zmieniłby jednak faktu, że wszystkie elementy stworzonego zestawienia są bardzo istotne we współczesnym świecie i wymagają rozwiązania lub przynajmniej ograniczenia ich negatywnych skutków.

3.2. Porażki gospodarcze

Wiele kontrowersji w ocenie porażek gospodarek liberalnych nie dotyczy ich istoty czy form przejawiania się, lecz raczej przyczyn i sprawców. Łatwo domyśleć się, że prawie nikt nie chce przyznać się do tego, że konsekwencją jego działań lub zaniechania doprowadziły do: (1) nierówności dochodowych i w zakresie podziału bogactwa, (2) różnych postaci zadłużenia we współczesnym świecie, (3) niesprawiedliwości w zakresie dystrybucji dóbr oraz praw, (4) niepożądanych zjawisk społeczno-gospodarczych czy (5) błędów w poprawnej interpretacji zjawisk społeczno-ekonomicznych. Przyznanie się do porażki to przyznanie się do niedoskonałości, a żadna doktryna nie chce dobrowolnie przyjąć faktu, że łączą się z nią również ograniczenia i błędy. Warto

jednak przyjrzeć się, na ile doktryna liberalna odpowiada za pewne porażki współczesnego świata.

3.2.1. Nierówności dochodowe i w zakresie podziału bogactwa

Pogłębiające się nierówności dochodowe i majątkowe, bardzo widoczne we współczesnych społeczeństwach, są traktowane przede wszystkim jako efekt silnego ekspozowania rynku, który z jednej strony pozwala na poszukiwanie równowagi między popytem a podażą, z drugiej jednak charakteryzuje się wieloma niedoskonałościami, utrudniającymi osiągnięcie tej równowagi, bo dotyczącymi zwłaszcza podziału wytworzonej wartości (bogactwa). Ekonomia liberalna opiera ten podział na marginalnej teorii podziału, zgodnie z którą o udziale w wytworzonej wartości decyduje wkład w jej wytworzenie. W teorii kryterium takie wydaje się logiczne i sprawiedliwe, ale w praktyce powoduje wiele problemów nie tylko natury obrachunkowej, ale również poznawczej. Wymaga na przykład uznania, zgodnie z „filozofią” Jean-Baptiste’a Saya, wartościotwórczej roli wszystkich wykorzystanych czynników, co nie jest akceptowane w wielu teoretycznych szkołach ekonomicznych. Problemy wynikają również z ingerencji państwa za pomocą polityki społecznej i redystrybucyjnej, które wymuszają dodatkowe przemieszczanie części dochodów między różnymi grupami społecznymi. Ponadto w nowoczesnych systemach gospodarczych ma miejsce redystrybucja spekulacyjna, a bogactwo przyjmuje postać papierów wartościowych, majątku pozbawionego formy rzeczowej czy kryptowalut. W ten sposób na poziomie jednostkowym możliwe są zarówno osoby nieposiadające osobistego bogactwa, jak i osoby dysponujące miliardowym majątkiem. Dodatkowe determinanty redystrybucyjne pojawiają się także w skali międzynarodowej, powodując „ucieczkę” korzyści ekonomicznych z gospodarek słabo rozwiniętych do gospodarek o wysokim poziomie rozwoju. Potwierdzają to wspomniane już badania prowadzone przez laureatów Nagrody Nobla w 2024 roku: Darona Acemoglu, Simona Johnsona oraz Jamesa Robinsona, a także przez laureatów tej nagrody w 2019 roku: Esther Duflo i Abhijita Banerjee.³⁴ Przeciwnicy doktryny liberalnej uznają liberalizację wymiany międzynarodowej propagowaną przez Światową Organizację Handlu (The World Trade Organisation – WTO) i postulaty Konsensusu Waszyngtońskiego za formę nowej wer-

34 Patrz: E. Duflo, A. Banerjee, *Good Economics*, Wydawnictwo Agora, Warszawa 2022.

sji kolonializmu ekonomicznego.³⁵ Szczególnie ostre słowa krytyki tego rodzaju działań padają ze strony reprezentantów myśli socjalistycznej i socjaldemokratycznej, a także neomarksistowskiej.³⁶ Zwolennicy ekonomii postkeynesowskiej eksponują natomiast fakt, że sprawiedliwy podział jest niemożliwy nawet teoretycznie, ponieważ nie spełnia zbyt wysublimowanych, wręcz nierealnych warunków takiej dystrybucji bogactwa, zwłaszcza tych ukrytych w modelach doskonałej konkurencji i człowieka gospodarującego. Zwolennicy liberalizmu bronią swoich poglądów w zróżnicowany sposób. Jedni wskazują, że niedoskonałościom rynku, które można ograniczać przez usprawnianie jego automechanizmu, towarzyszą niedoskonałości państwa przenoszone drogą ingerencji do życia gospodarczego. Inni twierdzą, że w ramach samej doktryny liberalnej wypracowano praktyczne sposoby bardziej sprawiedliwego podziału, wskazywane na przykład przez ordoliberalizm.

3.2.2. Zadłużenie

Wśród skutków zbyt liberalnych zasad życia gospodarczego wymienia się również wysokie i wciąż rosnące zadłużenie, które występuje na trzech poziomach: (1) mikroekonomicznym, czyli budżetów gospodarstw domowych i płynności płatniczej przedsiębiorstw, (2) makroekonomicznym, czyli poszczególnych państw, a wyrażającym się w postaci długu publicznego i deficytu budżetowego oraz (3) megaekonomicznym, czyli w skali całego świata.

Na poziomie (1) dostrzega się rosnący udział gospodarstw domowych, zadłużonych w ogólnej liczbie, a także rozmiar tego zadłużenia zwiększający się zarówno jednostkowo, w skali poszczególnych gospodarstw domowych, jak i liczony w sposób zagregowany. Dostrzega się także wzrastającą liczbę bankructw konsumenckich. Jednocześnie obserwuje się rosnącą ilościowo i rodzajowo ofertę skierowaną do gospodarstw domowych oraz indywidualnych konsumentów, wyrażoną ha-

35 Interesująco przedstawia to w swoich pracach inny laureat Nagrody Nobla Joseph Stiglitz. Patrz na przykład: J. Stiglitz, *Wizja sprawiedliwej globalizacji. Propozycje usprawnień*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007; J. Stiglitz, *Szalone lata dziewięćdziesiąte*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006; J. Stiglitz, *Globalizacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.

36 Pisał o tym Thomas Piketty. Patrz: T. Piketty, *Kapitał w XXI wieku*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2013.

słem *Bierz pożyczkę – kupuj – konsumuj – oddawaj później*. Chęć posiadania i konsumpcji dóbr i usług prowadzi często nie do zwiększenia własnych możliwości dochodowych, lecz do uruchomienia spirali zadłużenia. W 2023 roku w Polsce było 2 048 tysięcy gospodarstw domowych zadłużonych łącznie na kwotę 23 miliardów 630 milionów PLN. Były to przede wszystkim: zobowiązania wobec operatorów multimedialnych (858 tys. gospodarstw na kwotę 2 miliardów 436 milionów PLN), nieuregulowane raty pożyczkowe (761 tys. gospodarstw na kwotę 5 miliardów 147 milionów PLN) oraz długi alimentacyjne (429 tys. gospodarstw na kwotę 16 miliardów 47 milionów PLN).³⁷ Nie wydaje się, aby sytuacja ta wynikała z koncepcji liberalnych, na pewno jest jednak powiązana z wszechobecną dominacją rynku i filozofią hedonizmu.

Zadłużenie dotyka również przedsiębiorstw, które tracą płynność finansową, ograniczają potencjał wytwórczy i są zagrożone bankructwem, a następnie upadłością. Zagrożenia takie pojawiają się zależnie od tego, czy istnieje możliwość pozyskiwania środków finansowych ze źródeł zewnętrznych, a także łączą się z dominacją kryterium rosnącego systematycznie zysku jako podstawy oceny sprawności (skuteczności i efektywności) działania podmiotów. Upadłość przedsiębiorstw najczęściej wynika z: (1) błędów w zarządzaniu, co oznacza niespełnienie warunków *homo oeconomicus* (łac.) (pol. człowiek gospodarujący), (2) błędów inwestycyjnych, co łączy się z brakiem umiejętności wykorzystania informacji i szacowania ryzyka zgodnie z modelem racjonalnych oczekiwań lub (3) zjawisk towarzyszących turbulentnemu otoczeniu, czego powodem może być niedostateczna wiedza o warunkach gospodarowania. Przyczyny te nie wynikają bezpośrednio z doktryny liberalnej, lecz raczej z braku wiedzy lub z nieumiejętności korzystania z niej. W Polsce na koniec września 2024 roku zadłużonych było 326 762 firm na łączną kwotę 45 miliardów PLN. Były to firmy handlowe (74,2 tys. podmiotów na kwotę 9,2 miliarda PLN), firmy przemysłowe (27,7 tys. podmiotów na łączną kwotę 7,2 miliarda PLN), przedsiębiorstwa budowlane (51,9 tys. podmiotów na łączną kwotę 5,9 miliarda PLN), firmy z sektora transportu, spedycji i logistyki (39,1 tys. podmiotów na łączną kwotę 3,4 miliarda PLN) oraz przedsiębiorstwa z obsługi nieruchomości (5,1 tys. podmiotów na łączną kwotę 2,6 miliarda PLN).³⁸

37 <https://pwrestrukturyzacja.pl/blog/nowe-dane-erif-big-ujawniaja-zadluzenie-polakow-wzroslo-co-to-zmienia> [data dostępu: 30.11.2024].

38 <https://bank.pl/zadluzenie-firm-po-trzecim-kwartale-24-osiagnelo-rekordowe-45-mld-zl/> [data dostępu: 30.11.2024].

Zadłużenie globalne, obejmujące poszczególne kraje jest zjawiskiem, które łączy się z pewną nierównomiernością wyceny pieniądza kredytowego, swoistym kredytowym *agio*. Polega ono na ocenie bieżącego wykorzystania środków pieniężnych jako wyższego niż ilość przyszłych środków, które trzeba będzie oddać. To mechanizm bardzo częsty, a w zasadzie powszechny po stronie kredytobiorców. Kredytodawcy popełniają natomiast błąd, zakładając, że w każdych okolicznościach występują dostatecznie skuteczne warunki odzyskania pożyczonych środków oraz że kredytobiorca jest racjonalnym i dotrzymującym umów podmiotem. Rozciąganie tych założeń na poszczególne państwa, zwłaszcza te niestabilne, słabo rozwinięte, o niskim potencjale prorozwojowym, a często wręcz upadłe, jest poważnym błędem i może być strategią uzależniania ich od państw wysoko rozwiniętych, międzynarodowych korporacji i światowego kapitału spekulacyjnego. W świetle współczesnych badań nie można wyjaśniać przepływów strumieni pieniężnych z państw cywilizacyjnie zaawansowanych do biednych jako formy pomocy prorozwojowej.³⁹ Uzależnienie przez wzrost zadłużenia jest raczej nowoczesną formą neokolonializmu w warunkach pozornej niepodległości krajów zadłużonych.

Wielkości zadłużenia nie należy mierzyć absolutną wysokością kwoty, ponieważ poszczególne kraje różnią się między sobą wielkością gospodarki, możliwością rozwoju czy strukturą długu, ale raczej na podstawie relacji długu do poziomu produktu krajowego brutto. Stosując taki sposób pomiaru, można wskazać sześć najbardziej zadłużonych państw na świecie, a są to: Sudan (dług na poziomie 280% produktu krajowego brutto (PKB)), Japonia (261% PKB), Grecja (177% PKB), Wenezuela (158% PKB), Włochy (144% PKB) oraz USA (121% PKB). Problemem jest zadłużenie Sudanu, Wenezueli czy takich państw jak: Liban, Zimbabwe, Jamajka, Sri Lanka, Egipt, Belize, Nikaragua i Dominika, ponieważ ich możliwości płatnicze są znacznie bardziej ograniczone. Według Organizacji Narodów Zjednoczonych państwa świata w 2024 roku są zadłużone na 312 bilionów dolarów amerykańskich. Polskie zadłużenie wynosi 55,1% PKB, co daje Polsce 94 miejsce na świecie. W ujęciu kwotowym zadłużenie Polski wynosiło w trzecim kwartale 2024 roku 1 492 694 miliony PLN.

Innym problemem jest wzrost długu publicznego oraz deficytu budżetowego w krajach wysoko rozwiniętych. Najprościej rzecz ujmując,

39 Szerzej na ten temat: E. Duflo, A. Banerjee, *Good Economics*, Wydawnictwo Agora, Warszawa 2022.

jest to złamanie jednej z najważniejszych zasad budżetowych: równowagi dochodów i wydatków z budżetu. Znacznie ważniejsze jest jednak zidentyfikowanie przyczyn takiej sytuacji, a mogą nimi być na przykład:

- nadmierny interwencjonizm czy wręcz etatyzm państwowy;
- zbyt duża liczba i rozmiar zadań podejmowanych przez państwo, czyli zastępowanie przez państwo aktywności obywateli (działanie nieliberalne);
- zbyt jednoznaczne działanie prawa Wagnera, czyli stały wzrost wydatków publicznych, zarówno w stosunku do produktu krajowego brutto, jak i w liczbach bezwzględnych;
- nieefektywna działalność agend i przedsiębiorstw państwowych, zgodnie z zasadą Tadeusza Bernadzikiewicza;
- polityczny cykl koniunkturalny Paula Samuelsona i Jamesa Buchananana oraz Michała Kaleckiego;
- finansowe konsekwencje urynkowienia usług politycznych, opisywane i wyjaśniane w ramach teorii wyboru publicznego (ang. *public choice theory*).

Tego typu nierównowaga dowodzi raczej braku przestrzegania zasad głoszonych przez liberalizm ekonomiczny i w tym sensie jest porażką tej doktryny.

3.2.3. Nierówności dochodowe i majątkowe a sprawiedliwy podział bogactwa

Często za porażkę liberalizmu uznaje się powiększanie się i pogłębianie się obszarów ubóstwa, zwłaszcza w formie biedy czy nędzy jako jego bardziej skrajnych postaci. Faktem jest bowiem, że zjawisko to jest obecne we współczesnym świecie, a różnice dochodowe czy majątkowe są o wiele większe niż we wcześniejszych okresach historycznych. Być może jest to efekt znacznie wyższego poziomu rozwoju gospodarczego, nieporównywalnych możliwości aktywności ekonomicznej i rozszerzania się różnych form redystrybucji dochodów. Rozmiar i przyczyny współczesnych nierówności dochodowo-majątkowych wymagają głębszych badań.

Warto natomiast zauważyć, że doktryna liberalna nigdy nie głosiła egalitarnego wzrostu dochodów czy majątków. Korzystne zmiany w tym zakresie łączyła z efektami indywidualnej aktywności i przedsiębiorczości. Konkurencyjna gospodarka rynkowa tworzy możliwości podniesienia dochodów i powiększania majątków indywidualnych.

Na ile człowiek je wykorzysta, zależy przede wszystkim od niego. Nie istnieje bowiem uniwersalna reguła zapewniająca podobne sukcesy ekonomiczne wszystkim ludziom. Pisał o tym Irving Kristol w swoich opracowaniach.

Przeciwnicy liberalizmu eksponują pogląd, że różnice dochodowo-majątkowe pogłębia zdehumanizowany, konkurencyjny mechanizm ekonomiczny, preferowany i propagowany przez myśl liberalną, łamiący nawet jej zasadę równości szans. Liberalizm zakłada równość ludzi wobec określonych elementów zewnętrznych, na przykład prawa, ale nie głosi egalitarności, która oznaczałaby, że wszyscy są równi czy że wszystkim należy się tyle samo. Można zatem sformułować inną wątpliwość, a mianowicie: czy pogłębiające się nierówności są efektem stosowania reguł liberalnych, czy raczej skutkiem nieumiejętności korzystania z nich. Wówczas porażka liberalizmu polegałaby na nienauczeniu wykorzystywania szans gospodarki rynkowej i wolności jednostki ludzkiej.

Należy także wziąć pod uwagę, że na konkurencyjnym rynku nie działa sprawiedliwy mechanizm dystrybucji bogactwa. Wówczas należy jednak szukać odpowiedzi na pytanie o kryterium i mechanizm sprawiedliwego podziału bogactwa (wytworzonej wartości). W ekonomii rozpatruje się najczęściej:

- kryterium egalitarne;
- kryterium: każdemu według jego potrzeb;
- kryterium: każdemu według jego wkładu w wytworzony produkt;
- kryteria wynikające z polityki społecznej danego państwa;
- kryterium modyfikowane altruizmem, humanizmem i humanitaryzmem.

Kryterium egalitarne wydaje się sprawiedliwe, ale wymaga przyjęcia założenia, że wszyscy ludzie są jednakowi, jeżeli nie biologicznie czy społecznie, to przynajmniej w zakresie prawa do zaspokajania potrzeb czy podziału bogactwa. Założenie takie przyjął Tomasz Morus w swojej koncepcji społeczeństwa na wyspie Utopia.⁴⁰ Choć ujęcie to nie jest prawdziwe, znajdowało zastosowanie w praktyce. Przykładem może być tak zwany system kartkowy znany z gospodarki niedoborów. Jak pokazało doświadczenie, razem z tym egalitarnym podziałem powstawały rozwiązania uzupełniające, bardziej realistyczne, a mianowicie legalne w postaci systemu redystrybucji kartek i nielegalne w postaci czarnego rynku. W ten sposób praktyka weryfikowała nierealność kryterium egalitarnego.

40 Patrz: T. More, *Utopia*, seria: „Arcydzieła Wielkich Myślicieli”, Wydawnictwo de Agostini–Altaya, Warszawa 2001.

Kryterium: każdemu według potrzeb wydaje się nie tylko sprawiedliwe, ale dodatkowo bardziej atrakcyjne. Zakłada ono przyjęcie i spełnienie co najmniej dwóch założeń, a mianowicie: (1) że istnieją dostatecznie duże zdolności wytwórcze, które umożliwią dostarczanie odpowiedniej ilości produktów czy bogactwa, a także (2) że potrzeby są racjonalne, co oznacza realistyczne podejście podmiotów (ludzi) po stronie popytowej. Karol Marks, który jako jeden z pierwszych o kryterium tym pisał, kwestii tych bezpośrednio nie rozważał, wspominając jedynie o potrzebie dostatecznego rozwoju sił wytwórczych w ustroju komunistycznym. Znacznie wcześniej wspominał, ale tylko w odniesieniu do filozofów, o kryterium podziału według Platona, który w swojej koncepcji idealnego państwa eksponował konieczność wstrzeźliwości konsumpcyjnej. Jeżeli powyższe założenia nie są spełnione, możliwość zastosowania kryterium podziału według potrzeb nie istnieje.

Ciekawą propozycją teoretyczną jest także kryterium: każdemu według jego wkładu w proces wytworzenia produktu, szczególnie chętnie przywoływane w modelach liberalnych. Pojawiło się ono między innymi przy okazji marginalnej teorii podziału w ramach ekonomii neoklasycznej i wykorzystania modelu funkcji produkcji.⁴¹ Kryterium to wywodzi się z koncepcji Jeana-Baptiste'a Saya o produktywnym (wartościotwórczym) charakterze każdego czynnika wytwórczego uwzględnionego w procesie gospodarowania. Wydaje się obiektywnie sprawiedliwe, ale po dokładniejszej analizie okazuje się, że przyczynia się do powstania kilku pytań:

- 1) Bardzo trudno jest określić w praktyce udział każdego czynnika, zwłaszcza w sytuacji wystąpienia efektu synergistycznego, czyli rosnącego efektu skali. Jak wówczas należy określić wielkość tych udziałów? Jeżeli wystąpi malejący efekty skali, to kto powinien ponieść tego skutki?
- 2) Jak ulokować w dystrybucji tych, którzy z różnych powodów nie biorą udziału w kreacji produktu czy wartości, jak na przykład dzieci, osoby z niepełnosprawnością czy osoby starsze? Czyj wkład ma być źródłem ich partycypacji?

41 Szerzej na ten temat: S. Czaja, *Makroekonomiczna neoklasyczna funkcja produkcji*, t. 1, *Geneza, istota, założenia, klasy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2020; S. Czaja, *Makroekonomiczna neoklasyczna funkcja produkcji*, t. 2, *Ewolucja, kontrowersje, zastosowania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław, w druku.

Jak pokazały zarówno badania teoretyczne, jak i praktyka gospodarczo-społeczna powyższych kwestii nie daje się łatwo rozstrzygnąć.

Kolejne grupy kryteriów nie posiadają natomiast atrybutu w postaci obiektywności. Jeżeli bowiem o proporcjach podziału produktu czy bogactwa decydują politycy lub urzędnicy państwowi w formie polityki socjalnej czy polityki podatkowej bądź osoby działające zgodnie z duchem altruizmu, humanizmu czy wręcz humanitaryzmu, to nie można twierdzić, że są to kryteria obiektywne. Podstawę ich oceny stanowią proporcje podziału dóbr oraz ich odbiór na poziomie jednostkowym, jak i społecznym.

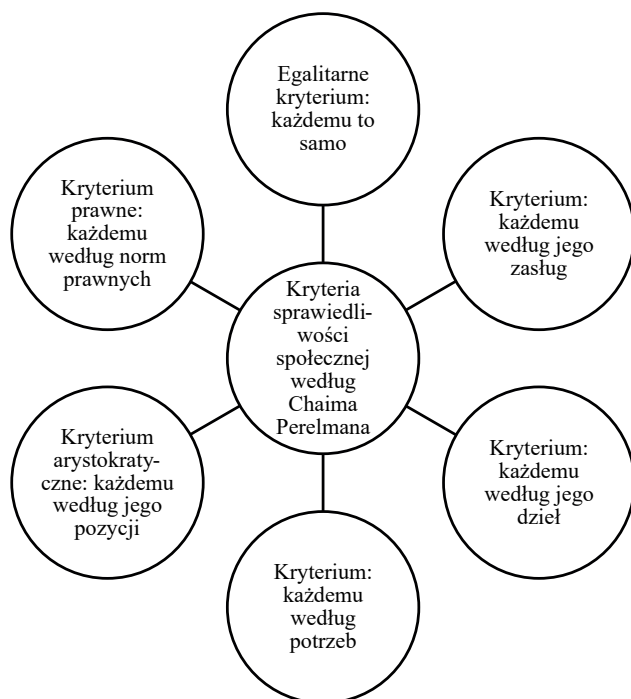
Czy powyższe kryteria podziału spełniają warunki kryterium sprawiedliwości i na czym ono polega? W aksjologii czy filozofii sprawiedliwość rozumiana jest najczęściej jako stan lub postępowanie, w którym nie obserwujemy żadnych form dyskryminacji i wszyscy są traktowani zgodnie z tymi samymi zasadami (kryteriami oceny), najczęściej o apriorycznie bardzo transparentnym charakterze.

Sprawiedliwość trudno jest jednoznacznie zdefiniować. W ujęciach formalnych kryteria proporcjonalnego podziału łatwiej jest uwzględnić niż w ujęciach zmiennych, trudnych do przedstawienia w formie opisu funkcyjnego. To w pewnym sensie ogranicza stosowanie formalnych, wydawałoby się obiektywnych, kryteriów sprawiedliwości. Bardziej elastyczne kryteria nieformalne generują trudności z jednoznacznym pojmowaniem, rozliczaniem i ocenianiem. A sprawiedliwość to w dużej mierze kwestia odczuwania i praktycznego stosowania.

Sprawiedliwość, jako uczciwe postępowanie, jest jednym z podstawowych pojęć w dziedzinie etyki i prawa, a także w ekonomii, w kontekście podziału bogactwa. Klasyczna, wywodząca się z prawa rzymskiego definicja sprawiedliwości oznaczała przyznanie każdemu należnego mu prawa. W ujęciu katolickim, według *Katechizmu Kościoła Katolickiego* „Sprawiedliwość jest cnotą moralną, która polega na stałej i trwałej woli oddawania Bogu i bliźniemu tego, co im się należy”.⁴²

W wielu dokumentach dotyczących sfery politycznej czy w aktach prawnych pojawia się określenie sprawiedliwość społeczna. Również ono nie jest jednoznacznie rozumiane. Czasami jest sprowadzana do egalitarnego kryterium, jakim jest równy dostęp do dóbr materialnych, czasami do równych szans na taki dostęp, a wtedy łączona jest z koniecznością ograniczania wykluczenia, biedy oraz z brakiem perspek-

42 Patrz: *Katechizm Kościoła Katolickiego*, par. 1807, <http://www.katechizm.opoka.org.pl/>



Schemat 3.1. Kryteria sprawiedliwości według Chaima Perelmana.

Źródło: opracowanie własne na podstawie:

Ch. Perelman, *Logika prawnicza. Nowa retoryka*.

Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1984

tyw na zmianę sytuacji. W prawie natomiast pojęcie sprawiedliwości społecznej łączy się z przyznaniem każdej jednostce ludzkiej należnych jej praw. W politologii sprawiedliwość społeczna oznacza zaś jednakość dla wszystkich prawa człowieka i brak jakichkolwiek form dyskryminacji. Ci, którzy są świadomi braku jednoznacznego rozumienia pojęcia sprawiedliwości społecznej, stosują jeszcze inne podejście, a mianowicie odrzucają ją, jak to uczynił na przykład czołowy austriacki przedstawiciel neoliberalizmu Friedrich von Hayek. Są również tacy, jak znany politolog Roger Scruton, którzy zauważają, że konserwatyzm sprzeciwia się w ogóle idei sprawiedliwości społecznej.

W naukach politycznych i prawnych za sprawą Chaima Perelmana rozróżnia się co najmniej sześć kryteriów sprawiedliwości (schemat 3.1). Część z nich jest podobna do niektórych z przedstawionych wyżej ekonomicznych kryteriów podziału produktu i bogactwa, a z niektórymi jest identyczna. Tak jest z egalitarnym kryterium: każdemu to samo,

czy z dwoma kolejnymi: każdemu według jego zasług (kryterium mało precyzyjne ze względu na brak sprecyzowanych zasad pomiaru tychże, więc pomiar musi być bardzo subiektywny) i każdemu według jego dzieł (kryterium pragmatyczne, zbliżone do oceny wkładu w produkt i bogactwo zgodnie z marginalną teorią podziału). Identyczne z kryterium ekonomicznym jest kryterium polityczno-prawne: każdemu według jego potrzeb. Natomiast kryterium arystokratyczne nie znajduje współczesnie akceptacji z powodu odrzucania koncepcji hierarchicznej struktury społeczeństwa, a w przypadku myśli liberalnej jest niezgodne z jej podstawami filozoficzno-aksjologicznymi. Koncepcja hierarchicznego społeczeństwa była jednym z powodów rozwoju doktryny liberalnej, która rodziła się na bazie jej absolutnego i bezwarunkowego odrzucenia.

We współczesnych naukach społecznych rozróżnia się różne teorie sprawiedliwości, o dość odmiennym znaczeniu i sile oddziaływania. Wśród najbardziej wpływowych znaleźć można koncepcje zarówno te akceptowane, jak i te krytkowane w doktrynie liberalnej, a mianowicie: (1) najbardziej znaną teorię sprawiedliwości Johna Rawlsa, (2) teorię sprawiedliwości Roberta Nozicka, będącą krytyką ujęcia autorstwa Johna Rawlsa oraz (3) perspektywę zdolności Amartya Sena. Warto również pamiętać o koncepcji sprawiedliwości zawartej w katolickiej nauce społecznej.

John Rawls zaproponował doktrynę umowy społecznej, według której powinno być zorganizowane sprawiedliwe społeczeństwo.⁴³ Jest to koncepcja sprawiedliwości dystrybtywnej. Warunki życia i oczekiwania jednostki ludzkiej określa struktura podstawowa, czyli układ zasadniczych instytucji politycznych, społecznych i gospodarczych w danym społeczeństwie. Teoria sprawiedliwości społecznej ma wskazać, jaka postać struktury podstawowej jest najlepsza z punktu widzenia sprawiedliwości. Podstawą takiego społeczeństwa, według Johna Rawlsa, nie może być ani utylitaryzm, ani koncepcja państwa dobrobytu. Podmioty ludzkie dysponują intuicjami moralnymi, zmysłem sprawiedliwości. Ich sądy należy zestawiać ze sobą i wybrać najlepsze, najlepiej uzasadnione, które doprowadzą do zgodności między intuicjami moralnymi oraz zasadami, uznawanymi w danej koncepcji sprawiedliwości, czyli stanu refleksyjnej równowagi. Ponieważ jednostki nie posiadają wielu podstawowych informacji, a zwłaszcza nie znają przyszłego miejsca w społeczeństwie, majątku, wrodzonych zdolno-

43 Patrz: J. Rawls, *A Theory of Justice*, Wydawnictwo Belknap Press, New York 2009; J. Rawls, *Teoria sprawiedliwości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1971.

ści, postawy wobec ryzyka, jak i innych okoliczności, starają się ustalić bezstronne zasady społeczne, niekoncentrujące się na interesach czy dobrach. W ten sposób nie wspiera się żadnej grupy społecznej. Dobra podstawowe są niezależne od innych dóbr i planów życiowych ludzi. Są naturalne, niepodzielne z zasadami sprawiedliwości, jak zdrowie, inteligencja, talenty, budowa ciała czy wyobraźnia. Należą do tej klasy także podstawowe dobra społeczne, dzielone z zasadami sprawiedliwości, jak na przykład prawa, wolności, władza, możliwości, dochody i bogactwo. Należy także pamiętać o szacunku do samego siebie, niepodzielnym, ale zależnym od podstawowych dóbr społecznych. Jak widać, tylko niektóre z tych dóbr podlegają dystrybucji zgodnie z zasadami sprawiedliwości. System sprawiedliwy opiera się na:

- 1) Zasadzie wolności.
- 2) Zasadzie właściwego rozłożenia nierówności społecznych i ekonomicznych, zgodnie z zasadą dyferencji, czyli jak największych korzyści dla najbardziej upośledzonych i zasadą równości szans.

Zorganizowanie struktury podstawowej społeczeństwa zgodnie z powyższymi podstawowymi zasadami sprawiedliwości zapewnia legitymizację władzy i prawa oraz stabilizuje relacje między obywatelami. Jednocześnie może zapewnić zachowanie ważnych różnic indywidualnych oraz grupowych. Zorganizowanie sfery publicznej wokół sprawiedliwości rozumianej jako bezstronność, według Johna Rawlsa, redukuje konflikty i zapewnia pokojowe współistnienie różnych interesów.

Teoria Johna Rawlsa spotkała się z bardzo szerokim oddźwiękiem, zarówno akceptującym, jak i krytycznym. Poza problemami szczegółowymi, krytykowano brak możliwości zastosowania tego podejścia do oceny sprawiedliwości w sferze prywatnej. Na przykład komunitaryzm odrzucał zbyt abstrakcyjny charakter podejścia Johna Rawlsa, ponieważ ich zdaniem moralność i zasady sprawiedliwości są osadzone w konkretnych warunkach kulturowo-społecznych.

Najbardziej znana krytyka koncepcji Johna Rawlsa wyszła od Roberta Nozicka w 1974 roku, w postaci teorii legalistycznej, libertariańskiej.⁴⁴ Podstawą sprawiedliwości jest wolna jednostka, wyposażona w podstawowe prawa i wolności. Poszanowanie wiodących uprawnień jednostki to właściwa interpretacja sprawiedliwości. Jednostka, według Roberta Nozicka, samoposiada się, czyli jest właścicielem własnego ciała, co łączy się z integralnością cielesną i autonomią. Człowiek jest traktowany jako cel, a nie wyłącznie jako środek ku celom, czyli zgodnie

44 R. Nozick, *Anarchia, państwo, utopia*, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa 1999.

z imperatywem praktycznym Immanuela Kanta. Ludzie są odrębnymi jednostkami wyposażonymi w nienaruszalne prawa. Człowieka nie można traktować instrumentalnie. Wolny człowiek nie powinien być ograniczony, na przykład przez państwo. Stąd idea państwa minimalnego. Według Roberta Nozicka sprawiedliwość to nie stan, to proces temporalnego podążania za sprawiedliwymi regułami. Wyróżnia trzy podstawowe zasady sprawiedliwości, a mianowicie:

- 1) Zasadę pierwszego nabywania.
- 2) Zasadę sprawiedliwego transferu.
- 3) Zasadę naprawy krzywd.

Inną teorią krytykującą ujęcie Johna Rawlsa jest koncepcja perspektywy zdolności Amartya Sena.⁴⁵ Zgodnie z tym podejściem istnieją cechy materialne i efekty działań jednostek, a także prawa i wolności. Sen zakwestionował ilość dobra i jego użyteczność jako miary dobrobytu, ponieważ dostęp do dóbr może być ograniczony, a użyteczność może być niepoprawnie postrzegana (waloryzowana). Wiele pozapsychologicznych aspektów dóbr pozwala ocenić korzyści dla osób i społeczeństwa. Pozwalają osiągać pewne stany funkcjonowania, jak bycie zdrowym czy poruszanie się. Taka możliwość łączy się z korzystaniem z pozytywnej wolności – z byciem osobą, byciem kimś. Zgodnie z nią jednostka jest myśląca, pragnąca, działająca, ponosząca odpowiedzialność. Ważna jest potencjalna możliwość, która nie musi być realizowana. Takie podejście jest użyteczne na przykład przy badaniu zjawiska dobrobytu i ubóstwa.

Katolicka nauka społeczna odnosi się do zbiorowych problemów społeczności czy ludzkości jako całości, a pojawiła się pod koniec XIX wieku, w 1891 roku, wraz z encykliką Leona XIII *Rerum novarum*. W ramach katolickiej nauki społecznej krytykuje się inne doktryny: komunizm, socjalizm, faszyzm, nazizm, kapitalizm czy liberalizm. Podejście to przeciwstawia się zarówno nadmiernemu etatyzmowi, chociaż akceptuje elementy kolektywizmu, jak i bardzo ostro krytykuje indywidualizm propagowany przez liberalizm. Katolicka nauka społeczna wyróżnia moralne zasady życia społecznego (na przykład sprawiedliwość czy miłość) oraz podstawowe zasady społeczne (na przykład dobro wspólne, pomocniczość czy solidarność). Wśród najważniejszych kwestii katolicka nauka społeczna wyróżnia między innymi:

- życie i godność ludzką;

45 Patrz na przykład: A. Sen, *Rozwój i wolność*, Wydawnictwo ZYSK i Spółka, Poznań 2002.

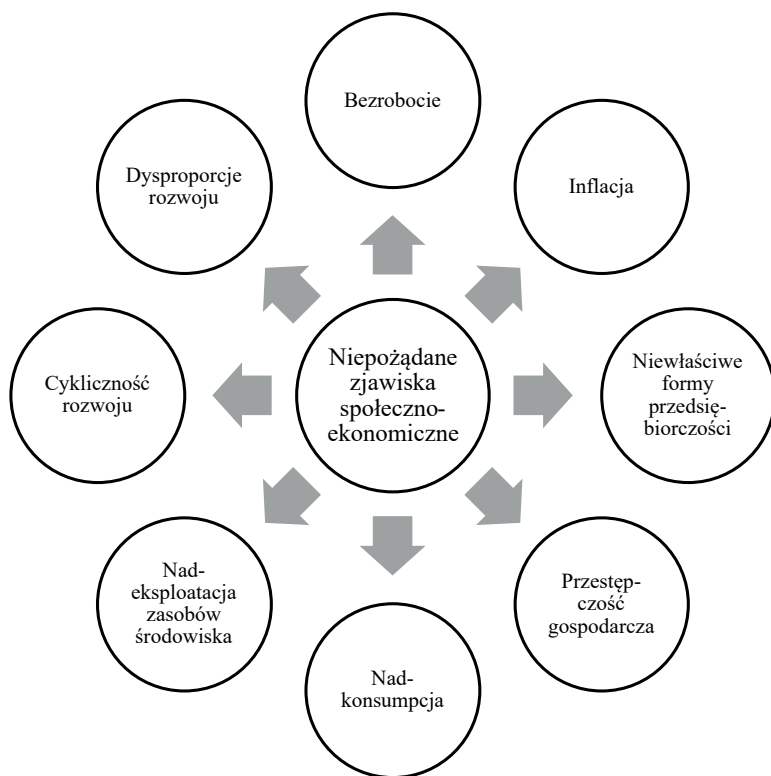
- rodzinę, wspólnotę i uczestnictwo;
- prawo, na przykład do fizycznego życia, do zaspokojenia podstawowych potrzeb i godnego życia, i obowiązki;
- szacunek dla biednych i słabych;
- godność pracy i prawa pracownicze;
- solidarność;
- troska o stworzenia Boże.

Ponieważ założenia katolickiej myśli społecznej kierowane są do szerokiego, bardzo zróżnicowanego grona odbiorców, najczęściej nie wyjaśnia się ich znaczenia zbyt szczegółowo i w wysublimowany sposób. Przedstawia się je intuicyjnie, wykorzystując język naturalny z jego niejednoznacznością interpretacyjną, deskrypcję porównawczą, przypowieści, a także tłumaczy z wykorzystaniem elementów transcendentnych, najczęściej powiązanych z wiarą w Boga.

3.2.4. Niepożądane zjawiska społeczno-gospodarcze

Niepożądane zjawiska społeczno-gospodarcze są niezwykle wyzwaniami współczesnego świata z kilku powodów:

- 1) Wymagają jednoznacznej identyfikacji, najczęściej połączonej ze swoistym rachunkiem (zestawieniem) negatywnych i pozytywnych aspektów, z przewagą tych pierwszych. W innym przypadku nie byłoby to zjawisko niepożądane.
- 2) Istotne jest wskazanie ich przyczyn, ponieważ umożliwia to połączenie ich z oddziaływaniem niektórych elementów akceptowanych w poszczególnych doktrynach. Nie można przypisać danego zjawiska określonej doktrynie bez stwierdzenia pośredniego, logicznego czy bezpośredniego rzeczywistego związku przyczynowo-skutkowego między danymi elementami.
- 3) Rozpoznanie wymaga stosunek danej doktryny do analizowanego niepożądanego zjawiska, będący bezpośrednim odniesieniem się przedstawicieli doktryny i jej zwolenników. Poszczególne doktryny różnią się między sobą ocenami poszczególnych zjawisk i ich konsekwencji, często diametralnie – od bardzo pożądanego po skrajnie nieakceptowalne.
- 4) Jeżeli dana doktryna akceptuje niektóre z przyjętych w jej ramach sposobów reagowania na niepożądane zjawiska lub ich wybrane konsekwencje, będzie proponowała sposoby reagowania inne niż doktryna formułująca odmienne oceny.



Schemat 3.2. Wybrane niepożądane, z perspektywy liberalizmu, zjawiska społeczno-gospodarcze

Niemożliwe jest zbadanie wielu niepożądanych zjawisk społeczno-ekonomicznych w nieobszernym studium. Wybrać należy te, które zostaną poddane analizie z punktu widzenia liberalizmu. Będą się to zjawiska gospodarcze, mające konsekwencje społeczne oraz polityczne jak (schemat 3.2):

- bezrobocie, czyli niepełne wykorzystanie dostępnej siły roboczej w gospodarce;
- inflacja, czyli niepożądany i nieuzasadniony wzrost poziomu cen w gospodarce;
- formy przedsiębiorczości nieprowadzące do wzrostu efektywności gospodarowania i/lub rozwoju społeczno-ekonomicznego;
- różne formy przestępczości gospodarczej;
- skutki ekonomiczne, ekologiczne i społeczne nadkonsumpcji;
- nadmierna eksploatacja odnawialnych i nieodnawialnych zasobów środowiska przyrodniczego;

- cykliczność rozwoju społeczno-gospodarczego i cykliczność koniunktury gospodarczej;
- dysproporcje rozwojowe.

Na podstawie nawet pobieżnego przeglądu publikacji z zakresu ekonomii można wyodrębnić przede wszystkim dwa, oceniane jako niepożądane, zjawiska ekonomiczne o społecznym zasięgu, a mianowicie bezrobocie i inflację.⁴⁶

Z bezrobociem łączy się wiele kosztów bezpośrednich, takich jak: (1) wydatki z funduszu pracy, (2) koszty pomocy społecznej dla bezrobotnych i ich rodzin, (3) koszty wcześniejszych emerytur i świadczeń przedemerytalnych dla bezrobotnych i osób zwalnianych przez zakłady pracy, (4) koszty utrzymania instytucji z zakresu obsługi bezrobotnych. Identyfikowane są również koszty pośrednie jak: (1) ulgi i zwolnienia fiskalne w rejonach o szczególnym zagrożeniu bezrobociem, (2) luka podatkowo-ubezpieczeniowa, (3) luka czynników wytwórczych, czyli luka produktu narodowego brutto oraz (4) koszty bezrobocia w szarej strefie. Z bezrobociem łączone są również negatywne skutki społeczno-psychologiczno-moralne, jak na przykład: (1) pogorszenie standardu życia, (2) zagrożenie egzystencji, (3) zagrożenie w sferze psychicznej jednostki, (4) szkody moralno-etyczne, (5) zjawiska patologii społecznych oraz (6) napięcia i konflikty społeczne.

W ekonomii liberalnej bezrobocie nie jest podstawowym negatywnym zjawiskiem społeczno-gospodarczym i ma przyczyny inne niż konkurencyjny mechanizm gospodarczy. Bezrobocie jest efektem niedoskonałości, zwłaszcza niedoskonałości informacyjnych rynku oraz zbędnego oddziaływania państwa na rynek pracy. Aby je ograniczyć do poziomu naturalnej stopy bezrobocia, należy niedoskonałości te likwidować, a ingerencję państwa na rynku pracy zmniejszać. Przy okazji liberałowie wskazują kilka pozytywnych aspektów społeczno-ekonomicznych bezrobocia, na przykład: (1) zmianę postawy wobec pracy, czyli kreację jej nowego etosu, (2) racjonalizację zatrudnienia, (3) wspomaganie procesu restrukturyzacji zatrudnienia, (4) racjonalizację wyboru kwalifikacji i zawodu przez potencjalnych pracowników oraz (5) racjonalizację systemu edukacji zawodowej. Bezrobocie posia-

46 Patrz na przykład: D. Kamerschen i in., *Ekonomia*, Fundacja Gospodarcza NSZZ „Solidarność”, Gdańsk 1991; P.A. Samuelson, W. Nordhaus, *Ekonomia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003; *Podstawy ekonomii*, red. R. Milewski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999; A. Becla, S. Czaja i in., *Elementy makroekonomii*, Wydawnictwo I-BIS, Wrocław 2002.

da charakter wtórny i z punktu widzenia liberalizmu można je potraktować jako efekt ciągłego porządkowania sytuacji na dynamicznym rynku pracy.⁴⁷

Inflacja wśród przedstawicieli doktryny liberalnej uznawana jest za negatywny skutek ingerencji państwa w gospodarkę, zwłaszcza poprzez łamanie równania Fishera. Zgodnie z tym równaniem do obsługi życia gospodarczego i mających w nim miejsca transakcji potrzebna jest taka ilość pieniądza, która umożliwi osiągnięcie równowagi między wartością wolumenu produktów wytworzonych w gospodarce (wolumenu rzeczowego pomnożonego przez ceny tworzących go produktów) a ilością pieniądza i szybkością jego obrotu w gospodarce. Bank centralny powinien dbać, aby równowaga ta była zachowana. Jeżeli zwiększa się wolumen rzeczowy, na przykład w wyniku wzrostu gospodarczego, to emisja pieniądza powinna być równa temu zwiększeniu. Wszelkie inne manipulacje monetarne prowadzone w ramach tak zwanej polityki pieniężnej prowadzą do inflacji, które odzwierciedla pojawienie się nadwyżki pieniądza w stosunku do wartości obsługiwanego wolumenu produktów. Z tego powodu zwolennicy ekonomii liberalnej, a zwłaszcza przedstawiciele monetaryzmu, postulują uważną politykę kreacji pieniądza. Ich zdaniem inflacja generuje wiele negatywnych konsekwencji, na przykład: (1) niepożądaną redystrybucję dochodów w społeczeństwie, (2) niewłaściwą alokację zasobów ekonomicznych w gospodarce, (3) osłabienie skłonności do oszczędzania u podmiotów gospodarczych, (4) bezpośrednie straty właścicieli pieniądza gotówkowego i instytucji bankowo-kredytowych, (5) spadek realnych dochodów pracowników sfery budżetowej, (6) utrudnienia w prowadzeniu działalności gospodarczej przy ograniczeniu rachunku ekonomicznego i wzroście niepewności, (7) osłabienie motywacji do podejmowania aktywności gospodarczej, (8) tworzenie się przywilejów niektórych grup społecznych, (9) spadek jakości życia i wymuszona substytucja w konsumpcji oraz marnotrawstwo dochodów, (10) tworzenie się rynku producenta i spadek jakości produkcji oraz (11) patologie społeczne, zwłaszcza w sferze wymiany handlowej. Nieliczne korzyści, a mianowicie: (1) niepodziewane zyski dłużników, (2) korzyści urzędników państwowych i pewnych grup zawodowych oraz (3) korzyści wynikające ze spekulacyjnych zakupów dotyczą jedynie bardzo wąskich grup.

47 Patrz na przykład: P.A. Samuelson, W. Nordhaus, *Ekonomia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003. Publikacja ta jest najpopularniejszym podręcznikiem ekonomii liberalnej na świecie.

Zagadnienia przedsiębiorczości i przedsiębiorcy pojawiły się w ekonomii dzięki żyjącemu w XVII wieku prekursorowi ekonomii liberalnej z XVIII wieku Richardowi Cantillonowi. Przez bardzo długi czas przedsiębiorczość była traktowana jako ważny, jednoznacznie pozytywny aspekt aktywności gospodarczej. Uważano bowiem, że mechanizm konkurencyjnego rynku jest dostatecznie sprawny, aby eliminować wszelkie jej niepożądane postaci. Dopiero William Baumol zwrócił uwagę na złożoność tego zjawiska.⁴⁸ Okazuje się bowiem, że mogą występować, i to nierzadko, takie jej formy, które uznać należy za wręcz niebezpieczne w gospodarce, a których konkurencja nie tylko nie eliminuje, ale nawet nie ogranicza. Dla zwolenników ekonomii liberalnej jest to poważne wyzwanie natury poznawczej. Jak bowiem pogodzić niepożądane postaci przedsiębiorczości z wolnością gospodarowania?

Podobne wątpliwości, jak przedsiębiorczość niepożądana, wzbudza przestępczość gospodarcza. Można ją bowiem traktować zarówno jako łamanie zasad prawnych uznawanych w Nowej Ekonomii Instytucjonalnej oraz szerzej w ekonomii liberalnej jako formalne instytucje regulujące życie gospodarcze, jak i jako poszukiwanie nowych form aktywności gospodarczej, reagowania na bodźce rynkowe i odrzucania nadmiernie rozbudowanej ingerencji państwa. Skrajni zwolennicy wolności gospodarczej zastanawiają się nad granicami oddzielającymi działalność legalną od działalności przestępczej, a także nad sprawnością mechanizmu konkurencji rynkowej w zakresie eliminowania zachowań nieuczciwych czy przestępczych. Można w rozważaniach pójść jeszcze dalej i zastanowić się, czy taka aktywność jest jedną z postaci ekonomii marnotrawstwa. A także, na ile jest ona niezgodna z istotą działalności gospodarczej. Jeżeli założyłoby się pełną swobodę w zawieraniu transakcji, to wątpliwości będą dotyczyć tezy, że zgodnie z teorią racjonalnych oczekiwań podmioty posiadają informację, która pozwala im uniknąć negatywnych skutków oszustw i/lub przestępstw, a zatem ich wyborów są całkowicie racjonalne.

Wyzwaniem dla myśli liberalnej pozostaje także nadmierna konsumpcja. Zwolennicy wstrzemięźliwości w tym zakresie wskazują powody, dla których jest ona nieuzasadniona. Wśród tych wymienianych są na przykład:⁴⁹

48 Patrz: W. Baumol, *Entrepreneurship: Productive, unproductive, and destructive*, „Journal of Political Economy”, No. 98(5), s. 893–921.

49 Patrz na przykład: D. Kielczewski, *Konsumpcja a perspektywy zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2008.

- 1) Rozsądna granica poziomu zaspokojenia potrzeb jednostki, którą teoria konsumenta nazywa punktem nasycenia.
- 2) Zagrożenia związane z nadmierną konsumpcją żywności, jak na przykład otyłość, choroby czy niesprawność.
- 3) Ograniczanie marnotrawstwa produktowego i zasobowego.
- 4) Możliwość racjonalizacji gospodarowania zasobami ekonomicznymi i zmniejszenia nacisków na środowisko przyrodnicze.
- 5) Możliwość bardziej sprawiedliwego rozkładu zasobów, zgodnie z kryterium sprawiedliwości Rawlsa i osiągnięcie poziomu optimum Pareto.
- 6) Możliwość ograniczania zjawiska ubóstwa i rozkładu bogactwa, zgodnie z zasadami ekonomii współdzielenia.

Z nadkonsumpcją łączy się bezpośrednio nadmierna eksploatacja zasobów środowiska, bardzo podkreślana przez ekologów, ruchy ochrony środowiska czy ekonomię ekologiczną. W ten sposób zwraca się także uwagę między innymi na nierówny podział produktów i bogactwa. Nadkonsumpcja, podobnie jak paradoksy konsumpcyjne, jest trudna do oceny z perspektywy liberalnej. W ekonomii liberalnej zakłada się, że konsument jest racjonalny, a zatem takie postawy jak te wyżej wspomniane nie powinny istnieć. Rzeczywistość potwierdza je jednak z dość dużą częstotliwością.

Z drugiej strony zakłada się pełną swobodę wyborów konsumencjki, co oznacza brak odgórnych ograniczeń, sztucznego kształtowania, czy wręcz narzucania czegokolwiek w tym zakresie. Wystarczający powinien być mechanizm rynkowy. Ale realny rynek składa się nie tylko z racjonalnych podmiotów. Paradoksy konsumpcyjne czy nadkonsumpcja są rzeczywistymi zjawiskami. Pojawia się zatem sprzeczność między uznawanymi wartościami a ich transmisją na realne zachowania.

Problem nadmiernej eksploatacji odnawialnych i nieodnawialnych zasobów środowiska przyrodniczego należą do najbardziej istotnych wyzwań współczesności i łączone są przede wszystkim z obciążaniem ekosystemów oraz tworzeniem różnorodnych przyrodniczych barier gospodarowania.⁵⁰ Rosnący antropogeniczny ślad ekologiczny uznaje się za jedno z najpoważniejszych zagrożeń dla przyszłości cywilizacji ludzkiej. Jego zmniejszanie i poszukiwanie sposobów racjonalizacji gospodarowania zasobami środowiska przyrodniczego należą do

50 Szerzej na ten temat: A. Becla, S. Czaja, A. Graczyk, *Barьеры gospodarowania we współczesnej ekonomii i gospodarce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2020.

powodów rozwoju ekonomii ekologicznej, ekonomii środowiska oraz ekonomii zrównoważonego i trwałego rozwoju.⁵¹

Bardzo ciekawym wyzwaniem współczesnej myśli ekonomicznej jest cykliczność rozwoju gospodarczego. Już na początku XIX wieku dyskutowano o możliwości pojawienia się kryzysów w gospodarce kapitalistycznej. W opozycji do poglądów Adama Smitha, Davida Ricardo czy Jean-Baptiste Sayera pojawiły się stanowiska Thomasa Malthusa czy Charlesa Simonde de Sismondiego, zgodnie z którymi możliwość wybuchu kryzysów jest realna.

Prawdziwość tej tezy potwierdził 1825 rok, w którym w gospodarce doszło do pierwszego załamania. Związane z tą kwestią spory prowadzone były przez cały XIX wiek oraz w pierwszych trzech dekadach XX wieku z różnym natężeniem. Te najgorętsze miały miejsce w latach 1929–1933, kiedy gospodarkę światową ogarnął kryzys zwany wielkim, a tryumf świętowała ekonomia keynesowska i idea interwencjonizmu państwowego.

Równolegle przedstawiciele myśli liberalnej bardzo intensywnie poszukiwali nowych wyjaśnień cykliczności rozwoju. Skupiając się przede wszystkim na niesprawnościach rynku i państwa, wśród których wyróżniali między innymi:

- 1) Potrzebę regulacji prawnych w gospodarce, głównie w zakresie własności i zasad zawierania umów. Ograniczanie rozmiaru kosztów transakcyjnych było charakterystyczne dla szkoły neo-austriackiej, zwłaszcza Fryderyka von Hayeka.
- 2) Niedoskonałości rynku w zakresie konkurencji.
- 3) Występowanie dóbr publicznych w gospodarce.
- 4) Efekty zewnętrzne, bardzo rozwinięte w ramach ekonomii środowiskowej.

51 Patrz na przykład: Czaja S., Becla A., *Ekologiczne podstawy procesów gospodarowania*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 2007; H. Rogall, *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo ZYSK i Spółka, Poznań 2010; *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Zarys problemów badawczych i dydaktyki*, red. B. Poskrobko, Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Białystok 2010; *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Materiały do studiowania*, red. B. Poskrobko, Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Białystok 2010; *Ekonomia zrównoważonego rozwoju w świetle kanonów nauki*, red. B. Poskrobko, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok 2011; *Teoretyczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju*, red. B. Poskrobko, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2011; E. Kośmicki, *Dokąd zmierza współczesna ekonomia, gospodarka i społeczeństwo. Podstawowe wyzwania koncepcji zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Poznań-Białystok 2015.

- 5) Dobra społecznie korzystne i niekorzystne, łączone z nadmiernym etatyzmem państwa.
- 6) Problem ze sprawiedliwym podziałem produktu, co zawsze wzbudzało wiele sporów wśród ekonomistów oraz przedstawicieli innych nauk społecznych, na przykład aksjologii czy etyki.
- 7) Niestabilność gospodarki i brak rynkowego automechanizmu równowagowego, co akcentowali zwłaszcza przeciwnicy ortodoksji liberalnej, na przykład przedstawiciele keynesizmu i postkeynesizmu.

W ten sposób liberałowie próbowali bronić tezy o sprawności konkurencyjnych mechanizmów rynkowo-gospodarczych. Brak jednoznacznego wyjaśnienia cykliczności koniunktury można bez wątpienia potraktować jako porażkę myśli liberalnej. Na problem można jednak spojrzeć nieco szerzej. Żadna ze szkół teoretycznych nie posiada takiego rozwiązania, pomimo wielu podejmowanych prób i dużej różnorodności powstałych koncepcji.⁵² Nie istnieje bowiem teoria cyklu koniunkturalnego, która tłumaczyłaby dostatecznie przekonująco jego istotę oraz pozwoliłaby *ex ante* skutecznie przewidzieć jego poszczególne fazy, co należy uznać za porażkę całej współczesnej ekonomii. Nadal zatem zjawisko cykliczności gospodarczej pozostaje pewną tajemnicą, co zwolennikom różnych teorii stwarza możliwość podejmowania prób uzasadnienia poprawności swojego punktu widzenia. Prawdopodobnie należy się spodziewać, że cykliczność jest synergicznym efektem oddziaływania wielu przyczyn, które w różnych okolicznościach funkcjonowania dynamicznego, złożonego systemu gospodarczego wywołują zmiany poziomu aktywności i określone tego konsekwencje. Bez wątpienia myśl liberalna może traktować jako swoją porażkę przekonanie, że cykl koniunkturalny jest wyłącznie efektem niedoskonałości rynku spowodowanych determinantami zewnętrznymi.

Czy dysproporcje rozwoju społeczno-ekonomicznego można uznać za porażkę doktryny liberalnej? Odpowiedź na takie pytanie nie jest i nie może być jednoznaczna. Należy pamiętać, że ekonomia liberalna głosi hasło, iż po spełnieniu określonych warunków gospodarka oparta na wolności i prywatnej własności daje szanse rozwoju. Pozostaje kwestia, czy warunki te są spełniane, a ponadto, czy potencjał rozwojowy jest wykorzystywany. O ile zapowiedź warunkowej możliwości roz-

52 Kwestię tę ciekawie przedstawił Aleksander Jakimowicz. Patrz: A. Jakimowicz, *Od Keynesa do teorii chaosu*, seria: „Współczesna ekonomia”, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.

woju społeczno-ekonomicznego w liberalizmie istnieje, o tyle nie ma stwierdzenia, że rozwój taki nastąpi z całą pewnością.

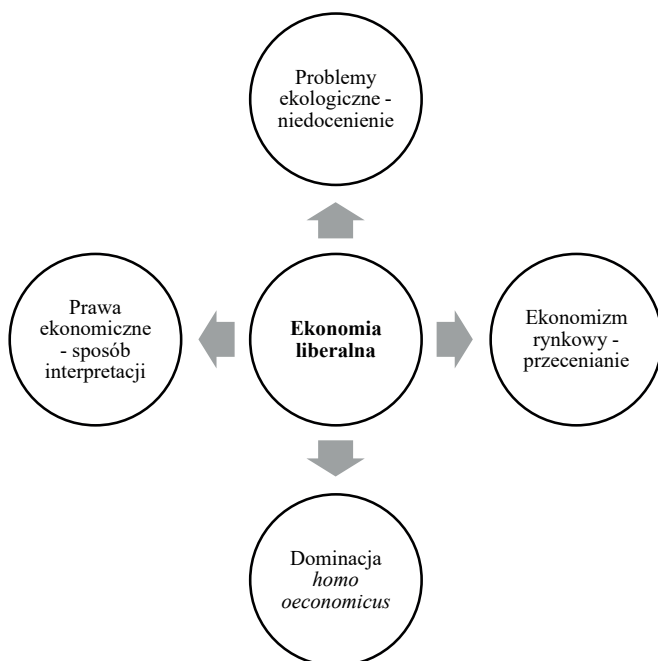
3.2.5. Błędy w interpretacji zjawisk społeczno-ekonomicznych

W ekonomii liberalnej popełniono kilka błędów, które zadecydowały o jej słabości, a są konsekwencją jednostronnego sposobu interpretacji, nadmiernego przekonania o jego poprawności czy zaniechania lub zbyt późnego zainteresowania się wyzwaniami współczesności. Należą do nich przede wszystkim (schemat 3.3):

- 1) Istnienie i znaczenie problemów ekologicznych, zarówno w skali lokalnej, jak i globalnej.
- 2) Ekonomizm, czyli nadmierna wiara w poprawność działania mechanizmów konkurencyjno-rynkowych.
- 3) Model *homo oeconomicus* i uznanie powszechności jego występowania oraz poprawności funkcjonowania.
- 4) Niedostatecznie precyzyjne pojmowanie relacji przyczynowo-skutkowych i charakteru praw ekonomicznych.

Przez wiele dekad, zwłaszcza w okresie dominacji myśli liberalnej, problemy wynikające z oddziaływania człowieka, społeczeństwa i gospodarki na środowisko przyrodnicze pozostawały poza obszarem zainteresowania ekonomii liberalnej. Był to bez wątpienia efekt braku wyraźnych zagrożeń i barier ekologicznych oraz fatalnej idei dóbr wolnych, czyli występujących w nadmiarze w relacji do potrzeb, zaproponowanej w nurcie subiektywno-marginalistycznym. Dopiero w latach pięćdziesiątych, a zwłaszcza sześćdziesiątych XX wieku zaczęły pojawiać się opracowania zwracające uwagę na zagadnienia ekonomiczno-ekologiczne.⁵³ Zaczęto podkreślać znaczenie środowiska przyrodniczego dla pojedynczego człowieka, gospodarki i społeczeństwa, pokazywać zagrożenia (na przykład w raportach dla Klubu Rzymskiego), a także poszukiwać rozwiązań już istniejących problemów w tym zakresie. Dzięki temu już na początku lat siedemdziesiątych XX wieku powstały ekonomia ekologiczna i ekonomia środowiskowa, zrodziła się idea zrównoważonego i trwałego rozwoju oraz zbudowano podstawy modelowania globalnego. Ekonomia liberal-

53 Patrz na przykład: K. Kapp, *The Social Costs of Private Enterprise*, Harvard University Press, Cambridge 1950; R. Carlson, *Silent Spring*, Houghten Mufflin, New York 1962; K. Boulding, *Economics as a Science*, McGraw-Hill, New York 1970; N. Georgescu-Roegen, *The Entropy Law and the Economic Process*, Harvard University Press, Cambridge 1971.



Schemat 3.3. Główne błędy w interpretacji zjawisk społeczno-ekonomicznych zgodnie z zasadami ekonomii liberalnej

na potrafiła przenieść i przyswoić niektóre z ówczesnych idei, zwłaszcza tych, które nie pozostawały w sprzeczności z jej podstawowymi założeniami. Ekonomię środowiskową można uznać wręcz za reakcję liberalizmu na wyzwania ekologiczne współczesności. Jej propozycje miały swoje walory poznawcze i implementacyjne, ale nie okazały się skuteczne przy próbach rozwiązywania globalnych problemów ekologicznych, takich jak: (1) zmiana klimatu, (2) degradacja warstwy ozonowej, (3) zanieczyszczenie wód morskich i oceanicznych, (4) utrudniony dostęp do zasobów wody pitnej, (5) deforestacja kuli ziemskiej, (6) stepowanie, pustyńnienie i degradacja gleb, (7) redukcja bioróżnorodności, (8) zaśmiecanie okołoziemskiej przestrzeni kosmicznej, a także (9) nieskuteczne gospodarowanie odpadami, zarówno w skali lokalnej, jak i globalnej.⁵⁴

Bardziej owocne wydają się propozycje kryteriów i modeli racjonalizujące wykorzystanie zasobów surowców nieodnawialnych oraz od-

⁵⁴ Problemy te zostały szczegółowo zaprezentowane w pracy: S. Czaja, A. Bęćła, *Ekologiczne podstawy procesów gospodarowania*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 2007.

nawialnych. W przypadku surowców nieodnawialnych zwrócono uwagę na konieczność optymalizacji eksploatacji odkrytych złóż (zgodnie z zasadą Hotellinga), recyklingu zasobów i odpadów, zadbania o międzygeneracyjne stopy zwrotu czy radzenia sobie z tak zwaną pułapką obfitości surowców. W gospodarowaniu surowcami odnawialnymi podstawowe znaczenie miały między innymi: (1) zidentyfikowanie granic odnawialności i uwzględnianie ich w modelach użytkowania zasobu, (2) określenie reguł optymalizacji (stóp) użytkowania dóbr wspólnych i kolejek w eksploatacji, (3) określenie warunków pełnej odnawialności takich zasobów. Dużą zasługą ekonomii liberalnej było także opracowanie teorii efektów zewnętrznych oraz sposobów ich internalizacji w postaci podatku Pigou czy teorematu negocjacji Coase, mimo że zarzuca się im zbyt silne i jednoznaczne związki z mało realistycznym modelem rynku doskonałej konkurencji i człowieka gospodarującego. Przeciwnicy liberalizmu akcentują przede wszystkim mało realistyczne podstawy teoretyczne i założenia leżące u podstaw ekologicznych modeli ekonomii liberalnej. Zapewne wiele tych modeli i koncepcji odbiega od rzeczywistego wymiaru wyzwań ekonomiczno-ekologicznych, ale nie można im odmówić walorów poznawczo-logicznych, pojęciowych czy nawet formalno-estetycznych, zgodnie z podejściem do prawdy Alberta Einsteina. Taka jest maniera uprawiania nauki we współczesnej teorii ekonomii.

Można zaryzykować tezę, że większość szkół teoretycznych, a nie tylko ekonomia liberalna popełnia jeden bardzo podstawowy błąd, na który zwrócono uwagę w raportach dla Klubu Rzymskiego: jako źródło problemów współczesności wskazywane jest przeludnienie świata. Badacze określający tak zwany ekologiczny czy węglowy ślad człowieka twierdzą, że utrzymanie potencjału rozwojowego i jakości życia człowieka oznacza konieczność zmniejszenia liczby ludności Ziemi do poziomu 3,5–4,5 miliarda osób. Tymczasem w 2024 roku liczba ta przekroczyła 8 miliardów. Problem przeludnienia nie ma charakteru dehumanizacyjnego, a wręcz przeciwnie: dotyczy istoty godnych warunków życia ludzi obecnie i w przyszłości. Bez mądrej polityki populacyjnej ludzi czeka brutalna walka o środki przeżycia i uruchomienie maltuzjańskich czynników regulacji liczby ludności.⁵⁵ W takich warun-

55 Patrz: S. Czaja, a. Becla, *Czterech jeźdźców ekologicznej zagłady we współczesnym świecie*, [w:] „Trendy i wyzwania zrównoważonego rozwoju”, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2011, s. 35–50; A. Collins, *Trzynastu Jeźdźców Apokalipsy*, Videograf Edukacja, Warszawa 2007.

kach nie ma możliwości zrównoważonego i trwałego rozwoju, a globalne wyzwania pogłębiają się. Zagrożenia te są uświadamiane również we współczesnej ekonomii liberalnej.

Czy porażkę myśli liberalnej można łączyć z ekonomizmem, czyli nadmierną wiarą w poprawność i sprawność działania mechanizmu konkurencyjno-rynkowego? Aby uzyskać odpowiedź, należy wyjaśnić oba pojęcia. Sprawność działania jest rozumiana jako wypadkowa trzech kryteriów: skuteczności, efektywności i korzystności.⁵⁶ Natomiast poprawność generuje konieczność uruchomienia kryteriów na przykład etycznych, społecznych, politycznych czy ekologicznych. O ile sprawność mechanizmu rynkowo-konkurencyjnego jest sprawdzalna, zarówno teoretycznie, jak i w praktyce gospodarowania, o tyle poprawność wymaga sprecyzowania nie tylko kryteriów, ale również miar. Dopiero posługując się jednym i drugim, możemy zweryfikować, czy mechanizm rynkowy działa poprawnie. Dodatkowe kryteria są potrzebne do sprawdzenia istnienia niedoskonałości mechanizmu lub ich braku. W tym przypadku odpowiedź daje jednak, niestety, praktyka życia gospodarczego.

Przedstawiciele ekonomii liberalnej są świadomi pewnych rozbieżności między teoretycznymi modelami funkcjonowania rynków a efektami ich zastosowania w praktyce. O ile w ujęciach teoretyczno-modelowych wszystkie niesprawności i/lub niepoprawności mogą być i są usuwane za pomocą odpowiednich założeń, o tyle ograniczenia rynku nie dają się tak łatwo zlikwidować. W ekonomii liberalnej próbuje się to tłumaczyć ułomnościami wynikającymi z odstępstwa od warunków określonych w modelach ekonomicznych.

Rozwiązanie wydaje się więc polegać na przybliżeniu praktyki życia gospodarczego do modeli teoretycznych. Jest to jedna z kilku strategii postępowania w warunkach istnienia rozbieżności między teorią a praktyką. Można je przedstawić następująco:

- 1) Porównanie rozwiązań praktycznych z propozycjami teoretycznymi i proponowanie zmian dostosowawczych w formie ewolucji ($T \leftarrow P$ ewolucja).
- 2) Porównanie rozwiązań praktycznych z propozycjami teoretycznymi i proponowanie gwałtownych zmian o rewolucyjnym charakterze ($T \leftarrow P$ rewolucja).
- 3) Porównanie propozycji teoretycznych z praktyką poprzez badanie rozbieżności, ocenę rozmiarów ich znaczenia, a następnie

56 A. Becla, S. Czaja, J. Tutaj, *Spory wokół pojęcia efektywności gospodarowania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2024.

- analizę możliwości dostosowania z decyzją wykonawczą ($T \rightarrow P$ wykonanie).
- 4) Porównanie jak wyżej, ale bez decyzji wykonawczej ($T \rightarrow P$ bez wykonania).
 - 5) Porównanie praktyki z rozwiązaniami teoretycznymi wraz ze stwierdzeniem rozbieżności, bez jakichkolwiek propozycji dostosowawczych ($T \leftrightarrow P$).

W przypadku ekonomii liberalnej powyższe scenariusze są traktowane z różną atencją. Scenariusz pierwszy jest uznawany za interesujący i progresywny. Akceptowany jest również scenariusz drugi, chociaż możliwości jego realizacji występują rzadziej. Tak było w przypadku transformacji ustrojowej w Polsce, na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku. Scenariusz trzeci jest przedmiotem badań eksperymentalnych, realizowanych w ramach ekonomii liberalnej. Skoncentrowany jest na analizie rozbieżności między teorią a praktyką, ocenie ich znaczenia oraz na tworzeniu strategii wzajemnego dostosowania. Innym zagadnieniem jest podjęcie decyzji wykonawczej. Zwolennicy liberalizmu z reguły są skłonni doskonalić rzeczywistość. Brak decyzji wykonawczej pojawia się w warunkach jej nierealności. Scenariusz piąty rzadko jest akceptowany, ponieważ oznacza bierną akceptacją istniejących rozbieżności.

Wiara w *homo oeconomicus* jest jednym z poważniejszych wyzwań współczesnej ekonomii, zwłaszcza liberalnej. Pojawia się wiele ciekawych modeli i koncepcji w tym zakresie. Zarzuca się jednak, że często mają zbyt wysoki poziom teoretyczno-modelowy, a także są istotnie oddalone od wyzwań rzeczywistości. Podstawowy zarzut stawiany człowiekowi gospodarującemu dotyczy jego nierealnych wymagań, którym przeciętna jednostka nie jest w stanie sprostać. W efekcie mamy wzorcowego decydenta, który podejmuje właściwe decyzje, ale nierealizowalne w praktyce społeczno-gospodarczej. Jak zatem potraktować taką sytuację? Czy problemem jest decydent, ponieważ nie spełnia warunków i sposobów funkcjonowania *homo oeconomicus*? A może modelowy decydent jest zbyt daleko posuniętą idealizacją? Odpowiedzi w tym zakresie mają bardzo poważne konsekwencje nie tylko w procesie poznania, ale także w praktyce życia gospodarczego.

Przy założeniu, że model *homo oeconomicus* jest poprawny, a jego wdrażanie pożądane, błąd ekonomii liberalnej polega najprawdopodobniej na tym, że niedostatecznie przyczynia się do rozwoju świadomości jego znaczenia. Przykładem mogą być rzadko przeprowadzane badania budżetów w gospodarstwach domowych, niedostatki rachunku ekono-

micznego w gospodarstwach rolnych, brak analiz finansowych w procedurach kredytowania. Nawet jeżeli podmioty nie są w stanie stosować zasady funkcjonowania człowieka gospodarującego we wszystkich sytuacjach decyzyjnych, mogą rozszerzyć przeprowadzanie rachunku ekonomicznego na kolejne sfery podejmowania decyzji gospodarczych.

Jednak jeżeli model *homo oeconomicus* jest nierealistyczny, to ekonomia liberalna, traktując go jako rozwiązanie wzorcowe, powinna szukać rozwiązań użytecznych dla praktyki gospodarczej, które zwiększyły poziom racjonalności jej funkcjonowania. Byłby to także bardzo pożądanym kierunek edukacyjnego oddziaływania ekonomii jako nauki. Do tej pory mamy jednak do czynienia przede wszystkim z trudnymi do rozstrzygnięcia na forum nauk ekonomicznych sporami o to, kto ma rację.

Spory trwają od momentu pojawienia się modelu *homo oeconomicus*, czyli od lat siedemdziesiątych XIX wieku. W zasadzie są nierozstrzygalne, ponieważ uczestnicy dyskusji, a zatem przedstawiciele ekonomii liberalnej oraz ich teoretyczni oponenti, stają na zupełnie odmiennych pozycjach i nie szukają żadnych jednoznacznych rozwiązań. Aktualne jest pytanie, czy przy złożoności systemów gospodarczych nie tylko potrzebne, ale czy w ogóle możliwe są takie rozwiązania. Możliwość oznacza transcendentne wątpliwości istnienia takich rozwiązań w naukach społecznych i nie łączy się z kwestionowaniem determinizmu przyczynowo-skutkowego. Ich istnienie przyczyniłoby się do większej precyzji w naukach ekonomicznych, co jest zarówno marzeniem, jak i imperatywem poszukiwań poznawczych. Byłoby również potwierdzeniem istnienia uniwersalnych, a jednocześnie ściśle zdeterminowanych praw rządzących życiem gospodarczym. Otworzyłoby to również nowe możliwości nie tylko poznawcze, ale przede wszystkim predykcyjne oraz decyzyjne.

Jeżeli jednak prawa ekonomiczne, czy szerzej: prawa społeczne, mają charakter stochastyczny, to badania powinny pójść w innym kierunku. Należy przede wszystkim określić rozkład prawdopodobieństwa ich realizacji oraz znaczenie czynników je determinujących. Łatwiej będzie wówczas identyfikować skutki działania takich zależności i przygotowywać scenariusze zabezpieczające przed nieoczekiwanymi (ryzykownymi lub niepewnymi) sytuacjami. Inaczej mówiąc, na znaczeniu nabiera rozpoznanie potencjalnych ścieżek rozwoju danego zjawiska czy procesu oraz określenie ich efektów finalnych, a także poświadczonych i niepoświadczonych konsekwencji, możliwości sterowania nimi za pomocą realizowanych polityk czy innych oddziaływań.

3.3. Totalitaryzmy i inne porażki społeczno-polityczne myśli liberalnej

Doktryna liberalna ma także wymiar społeczno-polityczny, tak samo ważny jak ten społeczno-gospodarczy, i tak samo niewolny od zjawisk oraz procesów, których nie da się potraktować jako jej sukcesy. Można je natomiast łączyć z:

- 1) Totalitaryzmami, które nie pozwalają rozwinąć się systemom demokratycznym lub wykorzystują je do przechwycenia władzy, a następnie likwidują demokrację.
- 2) Ułomnościami systemów demokratycznych, jak na przykład dyktatura większości czy wadliwe funkcjonowanie tzw. demokracji niemowlęcej, dominacja motłochu czy głupoty.
- 3) Brakiem dostatecznej prawno-instytucjonalnej i kulturowej ochrony mniejszości, nadal spotykane nawet w rozwiniętych społeczeństwach i państwach.
- 4) Niedostatecznie broniącymi wolności jednostki systemami prawno-instytucjonalnymi oraz uprzywilejowaniem jednostek czy grup.
- 5) Ograniczeniami praw człowieka i obywatela.
- 6) Mniejszymi lub bardziej widocznymi przejawami dyskryminacji zarówno ze strony jednostek, grup społecznych, jak i państwa (dyskryminacji instytucjonalnej).
- 7) Niedostatecznym poziomem tolerancji wobec innych ludzi i ich odmienności ze strony jednostek czy grup.
- 8) Nadmiernym i wszechobecnym etatyzmem państwa.
- 9) Dominacją plemienności i interesów narodowych nad ujęciem humanistycznym, ogólnoludzkim.
- 10) Akceptacją nierówności społeczno-polityczno-dochodowych wynikających z braku równości szans i niesprawiedliwości.
- 11) Akceptacją nieuzasadnionych form wykluczenia społecznego.
- 12) Przyzwoleniem na nieracjonalność, ignorancję, a przed wszystkim głupotę.

Nowożytny liberalizm narodził się jako reakcja na totalitaryzmy, które dominowały pod nazwą oświeconego absolutyzmu. W XVIII i XIX wieku, okresie sukcesu liberalizmu, wydawało się, że demokracja polityczna nie może zostać zastąpiona totalitaryzmem ani nawet autorytaryzmem. Wiek XX pozwolił jednak narodzić się systemom polityczno-społecznym jak: nazizm, faszyzm, stalinizm, maoizm, pol-

potyzm – najbardziej skrajnym, wręcz ludobójczym. Tworzyły się one na bazie konserwatyzmu, szowinizmu, rasizmu, populizmu i braku tolerancji, a zatem na bazie tego, co nieakceptowalne dla liberalizmu. Dlaczego? Czego zabrakło w tej doktrynie oraz jej oddziaływaniu? To bardzo złożone i trudne pytania. Totalitaryzmy pojawiły się bowiem zarówno tam, gdzie nie było systemów demokracji politycznej, gdzie społeczeństwo cechował brak edukacji czy głębokie różnice społeczno-dochodowe (w Rosji i Chinach), jak i tam, gdzie tradycje demokratyczne były rozwinięte, a społeczeństwo było dość dobrze wykształcone i miało zapewnione zabezpieczenia socjalne (w Niemczech i we Włoszech). Czy zatem problemem były niedostatki liberalizmu, czy nieumiejętność ograniczania niepożądanych zjawisk i procesów? Skuteczność działania totalitarnych systemów politycznych jest zaskakująca, czego doskonałym przykładem jest niemiecki nazizm z lat 1933–1945. Być może powodem są ukryte i ograniczane przez automechanizmy demokracji patologie, które tkwią zarówno w ludzkiej naturze, jak i społecznych strukturach czy relacjach międzyludzkich. Historia ludzkości dostarcza bardzo wielu przykładów zachowań, również jednostkowych, będących przejawem totalitarnej dominacji. Być może są one wynikiem natury człowieka i są równie elementarne, jak altruizm, miłość czy opiekuńczość. Być może bezpośrednio lub tylko pośrednio łączą się z modelem racjonalnego człowieka kalkulującego. Kwestii tej poświęcono zarówno wiele badań naukowych, jak i prac artystycznych, ale pytanie, dlaczego kulturalni, dobrzy i mądrzy ludzie oraz grupy czy społeczeństwa zachowują się w tak zdehumanizowany sposób? Czy jest to obiektywna cykliczność postaw, zmęczenie i potrzeba zmian, konieczność zaspokojenia nowych potrzeb? W układach gospodarczych czy społecznych pojawiają się procesy oraz zjawiska o niejasnych wciąż przyczynach, co interesująco próbuje tłumaczyć, ale nie wyjaśnia ostatecznie teoria chaosu deterministycznego.

Liberalizm uznaje system demokracji parlamentarnej za najlepszy sposób dochodzenia do władzy, jej sprawowania oraz przekazywania. Jego przedstawiciele zawsze byli świadomi, że nie jest pozbawiony wad, o których należy pamiętać i które należy ograniczać w praktyce życia politycznego czy społecznego. Demokracja oznacza wybór władzy zgodnie z wolą większości, a nie dyktaturę większości. Dojrzała demokracja potrafi chronić mniejszości i ich prawa. Powinna również chronić przed partykularnymi interesami jednostek oraz grup czy partii. Nie powinna być dyktaturą głupoty czy ignorancji lub prowadzić do populizmu. Mechanizmy demokratycznego sprawowania władzy umożliwiają do-

konywanie racjonalnych wyborów. Nie jest to jednak łatwe, co potwierdza w sposób matematyczny paradoks Nicolasa Condorceta i teoremat niemożności Kennetha Arrowa. Wskazują one bowiem na brak w pewnych okolicznościach rozwiązań optymalnych (warunkowo najlepszych), godzących zróżnicowane preferencje wyborców. Tym bardziej istotne jest tworzenie w ramach demokracji politycznej mechanizmów naprawczych i kontrolnych. Bez wątplenia porażką doktryny liberalnej jest tworzenie demokracji bez tego rodzaju mechanizmów korygujących. Dotyczy to zwłaszcza tych krajów, które mają nieduże doświadczenie w zakresie funkcjonowania demokracji. Jeszcze poważniejszą porażką myśli liberalnej jest to, że w większości krajów świata poprawnie działających systemów demokratycznych nie ma w ogóle. W wymiarze politycznym świat wcale nie jest przeważająco demokratyczny, a liberalizm nie zdołał przekonać większości ludzkości, że jest to najlepszy sposób przejmowania, sprawowania oraz przekazywania władzy.

Za polityczną i społeczną porażkę liberalizmu można także uznać brak dostatecznej ochrony praw mniejszości, nawet w najbardziej rozwiniętych państwach oraz społeczeństwach. Co więcej, obserwuje się okresy narastania dyskryminacji odmienności. Nawroty takie należy uznać za fenomeny społeczno-polityczne, o bardzo złożonych przyczynach pojawiania się. Dotyczy to zarówno miejsca i czasu ich powstawania, jak i zakresu występowania, głębokości przenikania czy wywoływanych skutków. Dobrym przykładem jest odnoszenie się do mniejszości seksualnych czy kulturowych oraz religijnych, a także ludzi, którzy reprezentują inne poglądy polityczne.

Agresja w stosunku do ludzi o innych poglądach czy inaczej zachowujących się może łączyć się albo z dramatycznymi próbami obrony własnych racji w warunkach braku dostatecznych argumentów merytorycznych, albo z brakiem dostatecznego poziomu tolerancji. Ani jedna, ani druga postawa, choć zdarza się wśród zwolenników liberalizmu, nie jest zgodna z jego duchem, a jej występowanie jest bez wątpienia porażką dydaktyczną i wychowawczą tej doktryny.

Tolerancja jest postawą często deklarowaną, ale bardzo trudną w realizacji. Nie jest jednoznacznie rozumiana oraz nie ma określonych granic. Bez odpowiedzi pozostają bowiem pytania o to, jak daleko sięga i powinna sięgać, a także o to, czy należy być tolerancyjnym dla braku tolerancji. Myśl liberalna, uznająca tolerancję za jedną z najbardziej podstawowych cech zachowania człowieka, także nie daje jednoznacznych odpowiedzi na powyższe pytania, a to bardzo utrudnia działania na tym polu. Tolerancja nie była i nie jest postawą dominują-

cą w zachowaniach ludzkich. Jeżeli jest ważna dla liberalnej doktryny to jej niedostatki są jej porażką.⁵⁷

Tworzenie i obrona praw mniejszości jest w doktrynie liberalnej nie tylko wyrazem przestrzegania wolności każdej jednostki. W momencie powstawania nowożytny liberalizm był reprezentantem mniejszości. Jego przedstawiciele bardzo dobrze rozumieją zatem potrzebę istnienia oraz ochrony praw mniejszości w większościowym systemie demokracji. Prawa te są bezpośrednią egzemplifikacją wolności jednostki ludzkiej, zakresu i głębokości tej wolności, jej granic, a także formą akceptacji przejawiania się tej jednostkowej wolności.

Najlepszą formą ochrony praw mniejszości jest tworzenie regulacji prawno-instytucjonalnych wraz z mechanizmami utrudniającymi ich naruszanie. Nie bez znaczenia jest również praca nad odpowiednim klimatem społeczno-kulturowym, który nie pozwoli na koniunkturalne zmiany czy ograniczenia w tym zakresie. Trwałość przyjmowanych rozwiązań jest podstawowym warunkiem i wyznacznikiem dojrzałości politycznej demokracji. Niestety, w wielu współczesnych państwach i społeczeństwach obserwuje się dużą zmienność zarówno regulacji prawnych, jak i stosunku do mniejszości, które często stają się obiektem agresji o różnym podłożu. Nadal nie brakuje krajów, w których odmienność jest nie tylko dyskryminowana czy wyszydzana, ale staje się powodem do prześladowania czy karania w najsurowszy sposób, z karą śmierci łącznie. Tak jest w wielu państwach muzułmańskich czy Chinach. Formy dyskryminacji społecznej są znacznie szersze, co widać w Afryce czy Indiach. Kuriozalnym przykładem, w świetle dorobku współczesnej nauki, jest zgłaszany również w Polsce postulat farmakologicznego leczenia homoseksualizmu. Takie przykłady znaleźć można w każdym współczesnym społeczeństwie, także w społeczeństwach najbardziej rozwiniętych pod względem cywilizacyjnym.

Niedostatecznie broniące wolności jednostki systemy prawno-instytucjonalne oraz przywileje jednostkowe czy grupowe to przypadek prawie każdego systemu demokracji politycznej, przyjmujące postać regulacji bądź ukrytych luk prawnych czy możliwości. Łączy się to zarówno z coraz większą złożonością życia społecznego, ekonomicznego i politycznego, szybkością zmian zachodzących w najbliższym otoczeniu i w świecie, trudnościami w budowaniu właściwego systemu prawno-politycznego. Wszelkie luki prawne oraz niedoskonałości

57 Szerzej na ten temat: S. Czaja, J. Tutaj, *Powstanie, rozwój i znaczenie współczesnej myśli liberalnej*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2023.

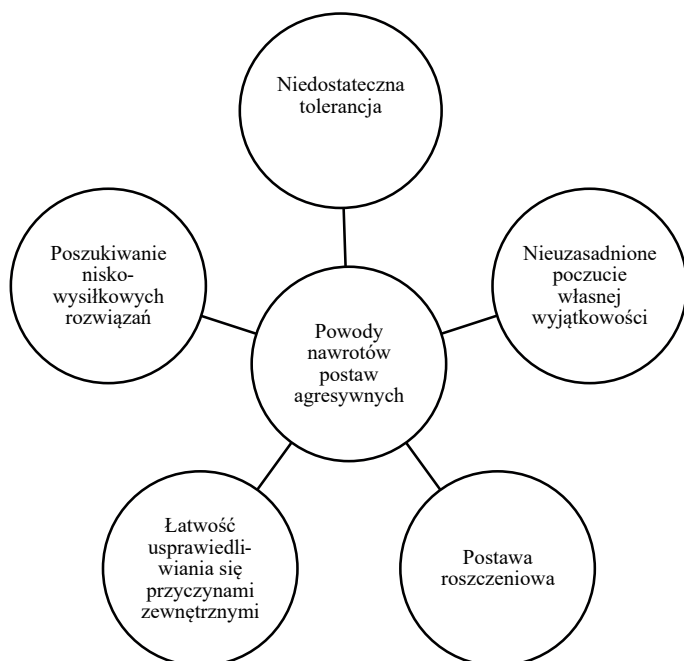
są natychmiast wykorzystywane przez pojedynczych ludzi i grupy społeczne, zwłaszcza wtedy, gdy daje to korzyści i przywileje albo uzasadnia ich poglądy i umacnia własne przekonania.

Młode, niedoskonałe demokracje w społeczeństwach o dużym zróżnicowaniu kulturowym, religijnym czy politycznym ulegają bardzo często „złudzeniom”, że większościowe rozwiązania są właściwymi rozwiązaniami, zgodnymi z „duchem” demokracji i wolą ludu. Mogą one jednak tworzyć dyktaturę większości, o której jako o zagrożeniu mówili Alexis de Tocqueville czy John Stuart Mill już w XIX wieku. Analizując takie zagrożenie oraz ochłokrację, można stwierdzić, że demokracja polityczna doprowadzi do wielu niepożądanych rozwiązań, trudnych do zaakceptowania w nowoczesnych społeczeństwach.

Konieczność trwałego zabezpieczenia praw mniejszości łączy się także ze swoistą cyklicznością powrotu różnych form dyskryminacji jednostek i grup społecznych. Obserwuje się to we wszystkich krajach. Co więcej, hasła skierowane przeciwko mniejszościom są często elementami programów różnych skrajnych partii politycznych i mają wskazać ich jako przyczynę wszelkich niepowodzeń w kraju. Myśl liberalna, zwracając uwagę na znaczenie jednostkowej aktywności dla kreacji sukcesów i bogactwa, nie potrafi skutecznie uzasadnić fałszywości poglądów obarczających porażkami owych „innych”. To także jej słabość w wymiarze politycznym. Niedostateczna nośność społeczna programów partii liberalnych wiąże się także z ich charakterem progresywnym, a nie usprawiedliwiającym i poszukującym łatwego tłumaczenia nieskuteczności działania jednostek czy grup społecznych.

Współcześnie istnieje zapewne wiele przyczyn nawrotów postaw agresywnych w stosunku do jednostek ludzkich czy grup społecznych. Ich źródło ma charakter psychologiczny, kulturowy, religijny, socjologiczny, ekonomiczny i/lub polityczny, a analiza jest prowadzona w ramach wielu dyscyplin, zwłaszcza socjologii, psychologii i psychologii społecznej, antropologii czy politologii, a nawet kryminologii. Schemat 3.4 wskazuje kilka z tych na poziomie mikro, łączących się z psychiką człowieka, jego systemem wartości, a częściowo także ze światopoglądem.

Część z wymienionych przyczyn można uznać za wynik niedostatecznego oddziaływania doktryny liberalnej. Nie ona jedna miała taki ograniczony pożądany wpływ. Zapewne brak dostatecznej tolerancji wobec postaw odmiennych od postawy większości jest ważny dla liberalizmu, który przywiązuje dużą wagę do wolności. Bez wątplenia myśl liberalna umacnia przekonanie jednostki o własnej wyjątkowości, ale nie wyznacza granic czy kryteriów w tym zakresie. Efektem może być



Schemat 3.4. Psychologiczne przyczyny nawrotu postaw agresywnych w społeczeństwie

roszczeniowość, czyli oczekiwanie zysku niewspółmierne do poniesionego kosztu. Nie jest to postawa rzadka i łączy się z brakiem odpowiedniej oceny skutków własnej aktywności. Umiejętność prowadzenia takiego swoistego autorachunku powinna być cechą każdego człowieka, czymś na wzór rachunku ekonomicznego *homo oeconomicus*. Natomiast poszukiwanie niskowysiłkowych rozwiązań ma dwa odmienne wymiary: (1) wiąże się z racjonalnością człowieka oraz (2) jest zagrożeniem w przypadku znaczącej różnicy między własnym wkładem a oczekiwanym zyskiem. Może temu towarzyszyć subiektywne poczucie niesprawiedliwości i przypisanie winy za nią czynnikom zewnętrznym.

Cykliczność zjawisk dyskryminacyjnych, obserwowana nawet w rozwiniętych społeczeństwach, owocuje także czasowymi ograniczeniami praw człowieka i obywatela. To bardzo konkretny wyraz zachowań niezgodnych z wartościami liberalnymi. Jego egzemplifikacją mogą być regulacje prawne dotyczące migracji czy ubiegania się o azyl wprowadzane obecnie w Unii Europejskiej, natomiast w Polsce byłyby to wyroki Trybunału Konstytucyjnego w sprawie aborcji czy zapisy już istniejące w kodeksie karnym, a chroniące przed krytyką wyłącznie wy-

brane grupy religijne, jak to ma miejsce w Polsce w stosunku do katolików. Takie przykłady znaleźć można w wielu innych kwestiach, mogą nimi być: swoista dyskryminacja palaczy, naturystów i osób odmiennych kulturowo czy politycznie, a także decydowanie przez agendy rządowe, urzędników czy polityków, co jest właściwe dla poszczególnych obywateli w zakresie indywidualnej konsumpcji produktów.

Ciekawym socjologicznie czy politycznie zjawiskiem jest także dominacja plemienności i interesów narodowych nad ujęciem ogólnoludzkim. Może ona być trudna do wyjaśnienia w warunkach pogłębiającego się procesów związanych z globalizacją. Może być oczywiście potraktowana jako próba obrony odrębności kulturowej czy narodowej, ale często przybiera negatywne formy jak szowinizm, rasizm czy homofobie. Formy te są nieakceptowalne z punktu widzenia uznającej kosmopolityzm doktryny liberalnej i mogą być uznane za słabość w kontekście efektów jej globalnych oddziaływań.

Podobnie nieakceptowalna jest nadmierna i wszechobecna rola państwowego etatyzmu, która często łączy się ze wspomnianą już plemiennością oraz kulturowym autarkizmem. Omnipotencja państwa wyraża się we współczesnych społeczeństwach w zróżnicowany sposób, na przykład:⁵⁸

- 1) Na płaszczyźnie gospodarczej – państwo jako aktywny uczestnik życia gospodarczego, prowadzący wręcz działalność w tym zakresie.
- 2) Na płaszczyźnie politycznej – państwo jako sposób sprawowania władzy i organizowania jej struktur.
- 3) Na płaszczyźnie kulturowej – państwo jako inspirator i kreator kultury, wspierający działalność tego typu w sposób finansowy, ale często określający pożądane jego zdaniem kierunki rozwoju kultury.
- 4) Na płaszczyźnie ideologicznej – państwo jako sposób opisu i rozumienia świata, często dominujący i jedyne poprawny.
- 5) Na płaszczyźnie prawno-instytucjonalnej – państwo jako animator i egzekutor prawa, często zgodnie z zasadami grup rządzących.
- 6) Na płaszczyźnie społecznej – państwo jako kreator i organizator aktywności społecznej w różnych jej postaciach.

58 Szerzej na temat: S. Czaja, B. Fiedor, *Oblicza polskiego etatyzmu gospodarczego*, rozdz. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2021.

Podstawą współczesnego konwencjonalnego etatyzmu jest kilka zasad, a zwłaszcza:⁵⁹

- 1) Państwo pełni główną rolę w procesach politycznych, kulturowych, ekonomicznych, informacyjnych czy w kreacji prawa.
- 2) Państwo powinno wspierać społeczeństwo i obywateli w formie interwencji i biurokracji.
- 3) Polityka jest wiodącą formą aktywności publicznej, za pomocą której państwo najlepiej realizuje swoje cele.
- 4) Państwo jest wiodącym, a w zasadzie jedynym źródłem rozwoju cywilizacyjnego każdego społeczeństwa.

Doktryna liberalna odrzuca powyższe zasady i krytykuje formy omnipotencji państwa, zarówno na płaszczyźnie teoretyczno-ideologicznej, jak i pragmatycznej. W pierwszym przypadku liberalizm podkreśla, że:

- 1) Wolność indywidualna, społeczna i gospodarcza jest nadrzędną wartością.
- 2) Ingerencja państwa w gospodarkę ogranicza wolność polityczną.
- 3) Ingerencja w gospodarkę wywołuje negatywne skutki moralne.

W drugim na płaszczyźnie gospodarczej zwraca uwagę, iż:

- 1) Nadmierny interwencjonizm państwowy czy etatyzm niesie wiele negatywnych konsekwencji.
- 2) Etatyzm prowadzi do ogólnego spadku efektywności gospodarki.
- 3) Sektor państwowy charakteryzuje niska efektywność i „fryzowanie” bilansów firm.
- 4) Deficytowe firmy państwowe zwiększają wydatki państwa i jego zadłużenie.
- 5) Etatyzm prowadzi do upolitycznienia zarządzania przedsiębiorstwami państwowymi.
- 6) Etatyzm generuje bariery w wymianie międzynarodowej.
- 7) Etatyzm wywołuje brak równego traktowania firm państwowych i prywatnych.

Bardziej ogólnie w ramach liberalizmu podkreśla się, że etatyzm prowadzi do uruchomienia takich procesów jak:⁶⁰

- upaństwowienie wszystkich sfer życia człowieka;
- nadmierna omnipotencja państwa i jego agend;
- wszechobecna kontrola aktywności ludzi i grup społecznych oraz społeczeństwa jako całości;

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*.

- rozwój statyzmu prawnego, obejmującego powszechne narzucanie idei i wartości;
- niszczenie społeczeństwa obywatelskiego;
- tworzenie się państwa biurokratyczno-policyjnego;
- ograniczanie indywidualnej przedsiębiorczości i innowacyjności;
- ograniczanie wolności indywidualnej i demokracji.

Problemem jest to, że argumenty liberalne, poparte często doświadczeniami z praktyki społecznej, gospodarczej czy politycznej, nie są dostatecznie przekonujące dla grup i warstw społecznych. Przegrywają z argumentami i hasłami etatyzmu czy populizmu. Identyfikacja i ocena przyczyn takiego stanu rzeczy wymaga jednak głębszych badań, w celu odpowiedzenia na podstawowe pytania, dlaczego tak jest i dlaczego mają miejsce nawroty etatyzmu i populizmu?

Przeciwnicy liberalizmu podkreślają, że doktryna ta akceptuje nierówności społeczno-polityczno-dochodowe, dodając do tego brak równości szans i istniejące niesprawiedliwości. Jest faktem, że w myśli liberalnej nie zakłada się pełnego egalitaryzmu i braku nierówności. Mogą one być i najczęściej są efektem różnego poziomu zaangażowania ludzi w prowadzoną aktywność. Zakłada się jednak, że każda jednostka powinna mieć równe szanse i że nie występują niezależne od niej formy niesprawiedliwości. Nigdzie nie udało się jednak przedstawicielom doktryny liberalnej stworzyć warunków, w których rzeczywista równość szans występuje. Można raczej przyjąć, że pełnej równości szans być nie może, chociażby ze względu na odmienności cech i predyspozycji jednostek ludzkich. Zakładanie takiego stanu jest raczej *idée fixe* (fr.).

Przedstawiciele myśli liberalnej nie akceptują wykluczenia społecznego, politycznego, kulturowego czy ekonomicznego. Zdarza się jednak, że tłumaczą je jako efekt niedostatecznego zaangażowania poszczególnych jednostek w określoną aktywność, które ich zdaniem prowadzi do wykluczenia. Trudno jednoznacznie potwierdzić lub sfalsyfikować takie stwierdzenie, nawet poszerzonymi o rozbudowane statystyki badaniami socjologicznymi. Można w tych warunkach uznać, że wykluczenie jest zbyt częste, natomiast sposobem ograniczenia go jest rozpoznanie rzeczywistych przyczyn marginalizowania jednostek czy grup ludzi, a nie skupianie się na ewentualnych winnych tego rodzaju działań. Rzadko bowiem są one podejmowane przez pojedyncze osoby czy grupy społeczne, a współudział dotkniętych wykluczeniem także często jest faktem. Wykluczenie jest najczęściej efektem działania osoby wykluczonej, sprawców wykluczenia oraz czynników nieosobowych, zewnętrznych i obiektywnych.

Jest jeszcze jedno zjawisko, które w pewien sposób powiązane jest z liberalizmem, choć nie tylko. Chodzi o przyzwolenie na nieracjonalność, ignorancję, a przede wszystkim głupotę.⁶¹ Myśl liberalna często eksponuje potrzebę racjonalności w myśleniu i działaniu, a także podkreśla znaczenie nauki w życiu każdej jednostki ludzkiej, grupy społecznej i społeczeństwa. Jednocześnie przyjmuje założenie, że człowiek jest *homo oeconomicus*, a więc potrafi zdobyć każdą informację i bardzo efektywnie ją wykorzystać. Chyba przez szacunek dla człowieka nie eksponuje się w doktrynie liberalnej nieracjonalności, niedostatków informacji, kryjących się pod pojęciem ignorancji, a zwłaszcza głupoty. Za błąd czy porażkę można uznać akceptowanie przez liberalizm takiego stanu rzeczy.

Liberalizm wiele miejsca poświęca pozaekonomicznym wymiarom funkcjonowania jednostki ludzkiej, ale prawdopodobnie popełnia jeden zasadniczy błąd poznawczy: stara się zrozumieć, dlaczego ludzie w swoich zachowaniach odbiegają od modelowych wzorców i co należy zrobić, aby to zmienić. W ujęciu behawioralnym należałoby się zastanowić, jacy są realni ludzie i co to oznacza? Inaczej skutki ludzkiej aktywności będą się różnić, i to często bardzo, od przyjętych założeń oraz oczekiwań. Być może porażki przypisywane doktrynie liberalnej są częściowo skutkiem tego poznawczego błędu. Nie zmniejsza to jednak ich rozmiarów, ale w nieco innym świetle stawia ich przyczyny.

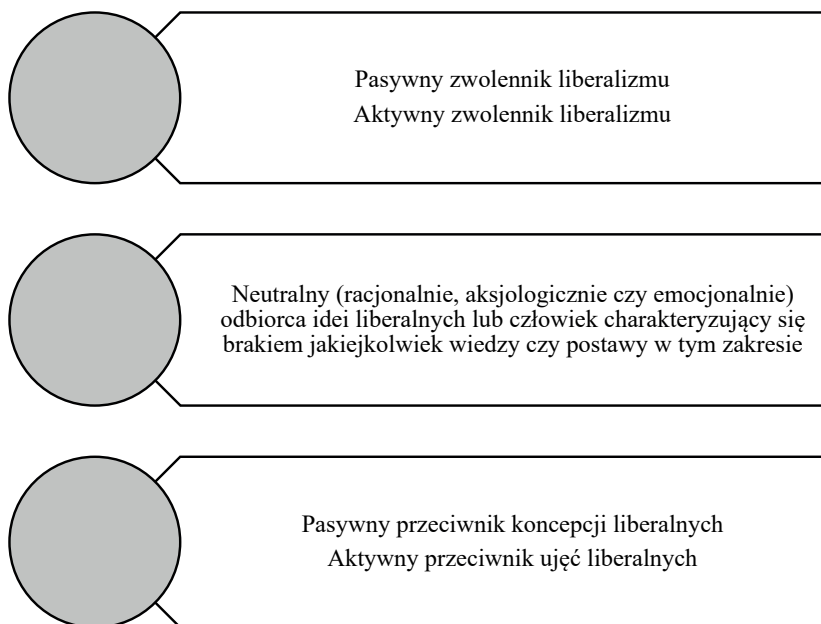
3.4. Zafałszowane rozumienie doktryny liberalnej przez jednostki, grupy społeczne i społeczeństwa

Określenie miejsca doktryny liberalnej w świadomości współczesnych ludzi, grup społecznych czy całych społeczeństw to dla badacza jedno z bardziej interesujących zadań. Jest złożone, a zatem wymaga wielowymiarowego podejścia. .

Przede wszystkim należy dostrzec, że ze względu na stosunek do liberalizmu można wyróżnić (1) zwolenników tej doktryny, (2) jej przeciwników oraz (3) osoby o nastawieniu neutralnym (schemat 3.5).

Zarówno wśród zwolenników, jak i wśród przeciwników liberalizmu trzeba rozróżnić osoby charakteryzujące się postawą aktywną lub

61 O problemach tych autorzy niniejszej monografii piszą szerzej w przygotowywanej pracy *Ekonomiczne i pozaekonomiczne skutki głupoty*.



Schemat 3.5. Możliwe postawy wobec doktryny liberalnej

pasywną wobec tej doktryny. Najbardziej złożoną grupę tworzą tak zwani neutralni odbiorcy koncepcji liberalnych. Ich stosunek do liberalizmu łączy się często z argumentacją racjonalną połączoną z głębszą lub płytszą wiedzą, z częściową akceptacją aksjologicznych elementów liberalizmu oraz z pewnymi emocjami towarzyszącymi myśli liberalnej. Neutralnym odbiorcą jest także jednostka, która nie odnosi się w jakikolwiek sposób do liberalizmu czy nie ma wiedzy na jego temat.

Ogromną rolę odgrywają determinanty określające stosunek ludzi i grup społecznych do samej doktryny, a mianowicie:

- 1) Racjonalność oparta na głębszej lub płytszej wiedzy, znajomości i rozumieniu myśli liberalnej oraz poszczególnych jej elementów.
- 2) Akceptacja wartości zawartych w doktrynie liberalnej oraz uznanie ich za ważne w zachowaniach własnych.
- 3) Emocjonalność związana z trudnym do wyjaśnienia przywiązaniem do całej myśli liberalnej lub tylko jej określonych składowych.

Niezwykle ważnym czynnikiem określającym stosunek do doktryny liberalnej jest jej znajomość. Zdobycie i zrozumienie wiedzy w tym zakresie będzie jednak możliwe pod warunkiem jej szeroko rozumianej dostępności. Czynniki te wydaje się odgrywać szczególną rolę w społeczeństwie informacyjnym, w warunkach powszechnego dostępu do

zróźnicowanych źródeł informacji oraz różnych walorów poznawczych tych informacji. W przypadku liberalizmu źródłem informacji są:

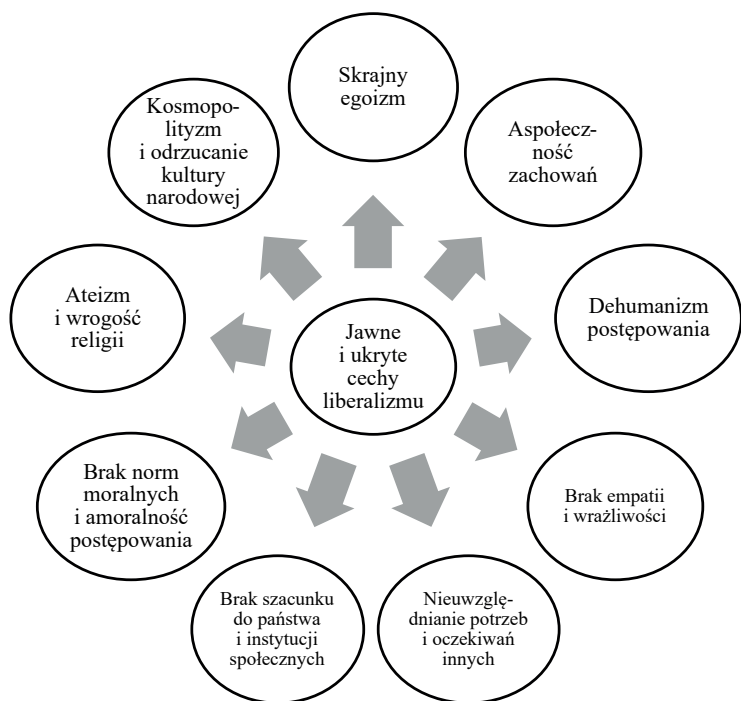
- 1) Opracowania naukowe, bardzo hermetyczne, a w związku z tym w zasadzie niezrozumiałe dla przeciętnego odbiorcy.
- 2) Rzadkie opracowania popularnonaukowe, bardzo dobrze przybliżające elementy liberalizmu nawet niezaawansowanemu odbiorcy.
- 3) Uproszczone materiały o ideologicznym charakterze, mające przekonać ludzi do doktryny.
- 4) Zafałszowane opracowania, których celem jest prezentacja ułomności myśli liberalnej i związanych z nią zagrożeń, przygotowane przez ideologicznych przeciwników.

W najpopularniejszym źródle, jakim jest Internet, odbiorca ma dostęp do wszystkich wymienionych źródeł. Ten nieposiadający przygotowania merytorycznego ani metodycznego staje przed trudnym do rozstrzygnięcia dylematem, jakie propozycje wybrać. Można byłoby przypuszczać, że będą to te najłatwiej przyswajalne i dostępne. Tak jednak często nie jest. Wykorzystując różne wyszukiwarki, otrzymuje opracowania wybrane zgodnie z zastosowanymi kryteriami, na przykład według daty publikacji, słów kluczowych czy pozycjonowanie. Najczęściej nie są one atrakcyjne dla odbiorcy. Często wręcz go zniechęcają. Opracowania lepiej dostosowane do oczekiwań pojawiają się znacznie rzadziej.

W tym momencie pojawia się jeszcze jeden błąd przywódców liberalnych: brak skoordynowanych działań popularyzatorskich. W przypadku kościoła katolickiego, partii socjaldemokratycznych i socjalistycznych czy etatystycznych działania takie są skutecznie realizowane.

Zwolennicy myśli liberalnej często zakładają, że jej idee są na tyle atrakcyjne same w sobie, iż nie trzeba ich ani propagować, ani bronić. To poważny błąd prowadzący do niepożądanych skutków w świadomości współczesnych ludzi i społeczeństw przede wszystkim w postaci niedostatków i zafałszowań (schemat 3.6).

Powstaje w ten sposób obraz doktryny liberalnej, w ramach którego eksponowany jest bezwzględny egoizm, skrajny indywidualizm, aspołeczność i brak skłonności do współpracy w ramach grup społecznych, a także dehumanizm postępowania, brak empatii i wrażliwości dla innych ludzi, nieuwzględnianie ich potrzeb i oczekiwań, brak szacunku do państwa i instytucji społecznych, brak norm etyczno-moralnych, a nawet wręcz amoralność zachowania, ateizm i wrogość wobec religii, a także kosmopolityzm i odrzucanie kultury narodowej.



Schemat 3.6. Główne cechy liberalizmu z perspektywy innych doktryn i ujęć

Jak można się przekonać, analizując prace czołowych przedstawicieli liberalizmu, część cech przypisywanych liberalizmowi to daleko idące uproszczenie. Myśl liberalna głosi znaczenie jednostki ludzkiej i jej praw, a nie skrajny egoizm. Przedstawiciele tej doktryny nigdy nie uznawali dehumanizmu postępowania, ceniąc każdego człowieka jako dobro samo w sobie. Nie głosili również aspołeczności zachowań, a wręcz przeciwnie: podkreślali znaczenie odpowiedzialności jednostki za swoje czyny. Akceptacja gospodarki rynkowej nie jest przejawem nieuwzględniania potrzeb i oczekiwań innych, a raczej uznaniem ich podmiotowości, wolności i potrzeby tworzenia przestrzeni do uznawania właśnie jednostkowych potrzeb i oczekiwań. W myśli liberalnej nie głoszono również braku szacunku do państwa czy instytucji społecznych. Odrzuca się natomiast ograniczanie przez nie wolności jednostki. Kosmopolityzm oznacza natomiast szacunek do wszystkich ludzi, do homo sapiens, a nie wyróżnionych narodowo, kulturowo czy w jakikolwiek inny sposób. Stosunek jednostki do religii jest jej osobistą kwestią, a religie nie mogą wolności człowieka ograniczać ani poprzez naciski społeczne, ani instytucjonalnie. Zarzut amoralności

łączy się z brakiem poprawnego rozumienia wartości jednostki, zakresu jej wolności i dokonywanych wyborów, a także posiadanego poczucia dobra i tolerancji.

Jeżeli liberalizm nie potrafił skutecznie ograniczać przypisywania mu cech, to można uznać to za istotną porażkę tej doktryny w sferze świadomości indywidualnej, grupowej czy w skali całych społeczeństw.

Rozdział 4

Bilans doktryny liberalnej i jej przyszłość

Dokonanie podsumowania funkcjonowania i oddziaływania jakiegokolwiek doktryny, myśli, idei czy teorii jest bardzo trudnym zadaniem i nie prowadzi do jednoznacznych i całkowitych wyników. Podobnie jest w przypadku doktryny liberalnej, koncepcji bardzo rozbudowanej, wielowymiarowej i obejmującej różne aspekty otaczającej rzeczywistości. Bilansowanie wydaje się jednak zbyt kuszące, aby nie podjąć się jego wykonania. Tym bardziej że może stać się punktem wyjścia do zastanowienia się nad przyszłością myśli liberalnej.

4.1. Próba podsumowania dorobku myśli liberalnej

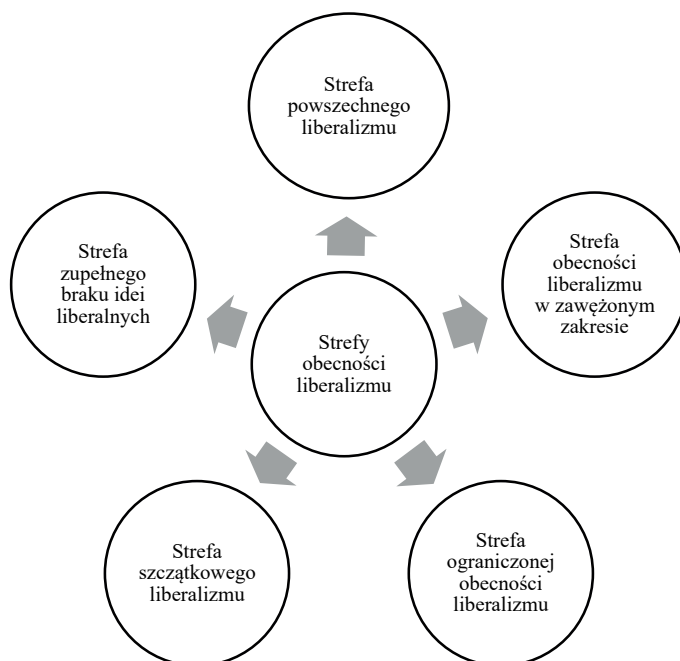
Bilans doktryny liberalnej należy rozpocząć od identyfikacji jej sukcesów. Wśród tych istotnych sukcesów znajdują się między innymi:

- 1) Ciągły wzrost gospodarczy, rozwój społeczno-ekonomiczny oraz rozwój przedsiębiorczości i innowacyjności.
- 2) Rozwój, rozszerzanie się i poprawa sprawności mechanizmów rynkowych w wielu współczesnych gospodarkach.
- 3) Wzrost indywidualnego oraz społecznego dobrobytu, a wraz z nim jakości życia ludzi w wielu społeczeństwach, zwłaszcza tych, które opierają swoje funkcjonowanie na wartościach liberalnych.
- 4) Upowszechnianie się i rozszerzanie demokratycznych form przejmowania, sprawowania oraz zmiany władzy politycznej.

- 5) Świadomość znaczenia wolności jednostki ludzkiej oraz łączącego się z nią wyposażenia w odpowiednie prawa, ograniczenia dyskryminacji i wprowadzania zasad równości wobec prawa.
- 6) Wyeksponowanie znaczenia postaw tolerancyjnych i poszanowania dla innych osób.

Wśród poważniejszych porażek, które można zapisać na konto doktryny liberalnej, są między innymi: (1) pogłębiające się nierówności dochodowe i majątkowe, (2) nadal zbyt duże obszary biedy i skrajnego ubóstwa, (3) zadłużenie we współczesnym świecie, (4) nieskuteczne zrozumienie cykliczności rozwoju koniunktury, (5) istnienie niepożądanych zjawisk, jak bezrobocie czy inflacja, (6) nadmierna, często marnotrawna i nieracjonalna eksploatacja zasobów, (7) globalne i lokalne problemy ekologiczne, (8) rozszerzająca się przestępczość gospodarcza (ekonomia marnotrawstwa), (9) niepożądane formy przedsiębiorczości, (10) ekonomizm, czyli nadmierna wiara w poprawność działania mechanizmów konkurencyjno-rynkowych, (11) wady *homo oeconomicus*, (12) minusy nadmiernej konsumpcji (nadkonsumpcji), (13) duże dysproporcje rozwojowe między gospodarkami, państwami czy regionami, (14) przeludnienie świata uruchamiające maltuzjańskie regulatory, (15) rasizm w praktyce oraz inne formy dyskryminacji, (16) istniejące i pogłębiające się niesprawiedliwości społeczne, (17) konflikty religijne, (18) wykluczenie społeczne, (19) przestępczość społeczna, (20) niedostateczny zakres postaw tolerancyjnych lub zbyt częsta nietolerancja, (21) konflikty zbrojne, (22) powroty konserwatyzmu politycznego i populizmu, (23) totalitaryzmy i ograniczenia demokracji (durnokracja), (24) omnipotencja państwa, (25) rozrost biurokracji i totalna inwigilacja, (26) nadmierna wiara w ludzki rozum, (27) braki realizmu, (28) niedocenywanie głupoty, (29) niedostatki humanizmu w relacjach międzyludzkich, (30) egoizm zamiast asertywności i empatii w postawach oraz (31) niedokończona rewolucja moralna. Przedstawione porażki mają wiele źródeł i zróżnicowanych przyczyn, z których nie wszystkie są powiązane wyłącznie z liberalizmem i jego oddziaływaniem na społeczno-ekonomiczne otoczenie.

Biorąc pod uwagę powyższe zestawienie, można pokusić się o wykonanie wstępnego bilansu. Nie będzie on w formie rachunku ekonomicznego, ponieważ wymagałoby to przeprowadzenia badań z zastosowaniem odpowiedniej metodyki i wiedzy. Przyjmie raczej postać oszacowania udziału liberalizmu w rozwiązywaniu problemów, jego oddziaływaniu na zachowania ludzi, udziału w znoszeniu barier i pokonywaniu zagrożeń, a także wskazania, na ile idee liberalne prowokowały zjawiska niepożądane (porażki).



Schemat 4.1. Strefy obecności doktryny liberalnej w gospodarce, prawie, polityce, świadomości społecznej i życiu jednostek ludzkich

Na początek należy jednak przede wszystkim uporządkować świat w granicach wyznaczonych przez idee liberalne w gospodarce, prawie, polityce czy świadomości społecznej. Współczesny świat można w konsekwencji podzielić na kilka stref, a mianowicie:

- 1) Strefę powszechnego liberalizmu, głęboko zakorzenionego, z długą historią i wieloma doświadczeniami, którą tworzą Stany Zjednoczone, Kanadę, kraje Europy Zachodniej i Północnej, w pewnym zakresie Japonia i Południowa Korea, Australia i Nowa Zelandia.
- 2) Strefę, do której przenikały idee liberalizmu, ale nie w wyniku długotrwałych procesów, a jedynie pod wpływem chwilowej fascynacji, i zachwyty, co było widoczne w Europie Środkowej i Południowej, nowych państwach członkowskich Unii Europejskiej i w niektórych krajach Ameryki Łacińskiej i Azji.
- 3) Strefę ograniczonej, wybiórczej obecności liberalizmu, z bardzo silnym oddziaływaniem innych doktryn, jak na przykład silnie zakorzenionej religii czy etatyzmu państwowego, jak ma to miejsce w krajach Europy Wschodniej, Bliskiego Wschodu, Indiach czy Chinach oraz niektórych krajach Ameryki Łacińskiej.

- 4) Strefę szczątkowego liberalizmu, widocznego jako pozostałość oddziaływania myśli politycznej, prawnej, społecznej czy ekonomicznej dawnych metropolii kolonialnych i ich przedstawicieli, lub jako wynik wyboru lokalnej społeczności, gdzie idee tego typu traktowane są bardziej jako tradycyjne zachowania niż pożądane i skuteczne metody przeobrażania świata.
- 5) Strefę, w której liberalizm jest nieobecny, nieznany, obcy ideowo, a nawet zakazany jako niebezpieczny dla kraju i społeczeństwa wytwór innych kręgów kulturowo-politycznych.

Podział ten jest umowny, ponieważ nie stosowano w nim precyzyjnych kryteriów porządkowania. Czy można się o nie pokusić? Jest to możliwe, ale w świetle dotychczasowych analiz na razie niepotrzebne. Można jednak zasugerować, aby przyszłe prace badawcze dotyczyły kryteriów klasyfikacji, zawierały propozycje metod analizy czy technik gromadzenia i obróbki danych.

Badanie takie można byłąby połączyć z próbami ilościowego oszacowania (mniej lub bardziej precyzyjnego pomiaru) roli doktryny liberalnej w generowaniu sukcesów w postaci pożądanych zjawisk czy procesów i w ograniczaniu porażek w formie zdarzeń niepożądanych zarówno w gospodarce, jak i w życiu społecznym.

W pierwszej z wyróżnionych stref liczba odniesionych i odnoszonych sukcesów doktryny a liberalnej jest zdecydowanie większa niż liczba poniesionych i ponoszonych porażek. Przejawem tego jest między innymi wysoki i systematycznie rosnący poziom życia, innowacyjna i efektywna gospodarka, stabilny system demokracji politycznej, względna równość wobec prawa i szeroko rozbudowany system praw człowieka i obywatela. Jednocześnie ograniczenia i niepożądane zjawiska są względnie rzadkie. Są jednocześnie dość skutecznie wychwytywane przez mechanizmy i systemy korygujące. Społeczeństwa i państwa tej strefy przodują w nowoczesnych ideach, nauce, kulturze, doskonaląc je oraz podejmując próby ich upowszechniania. Szanują bowiem wolność jednostek ludzkich oraz cenią je za aktywność, kreatywność czy innowacyjność. Tworzy się przestrzeń i warunki dla ludzkiej twórczości, likwidując ograniczenia i nie tworząc kolejnych. Widać wyraźnie, że doktryna liberalna odgrywa w tej strefie silną, kreatywną rolę.

Strefa druga charakteryzuje się przenikaniem idei liberalnych do różnych sfer życia, jak to na przykład ma miejsce w krajach, które niedawno zostały członkami Unii Europejskiej i w których zachodzi proces pogłębionej transformacji gospodarczej, społecznej i politycznej. Fascynacja obywateli tych państw ideami liberalnymi nie zawsze łączy

się z ich znajomością. Rozwiązania liberalne traktowane są jak swoista czarodziejską różdżką, za pomocą której wszystkie zmiany zostaną natychmiast i bez trudu przeprowadzone. Skutkuje to wieloma niepotrzebnymi pomyłkami lub zawiedzeniem oczekiwań, a także zniecierpliwieniem społecznym w przypadku zbyt wolno zachodzącym zmian. Wówczas doktryna liberalna jest krytykowana, często odrzucona i na popularności zaczynają zyskiwać populizm, sypiący obietnicami niczym z rogu obfitości, etatyzm czy polityczny autorytaryzm. Dla takich państw oraz społeczeństw bilans sukcesów i porażek jest wprawdzie zrównoważony, ale te ostatnie są bardziej odczuwane i eksponowane, co kurczy bazę społeczną dla idei liberalnych. Przykładem takiego kraju i społeczeństwa jest aktualnie Polska.

W trzeciej strefie idee liberalne pojawiają się wybiórczo, w takim zakresie, na jaki jest zapotrzebowanie albo na jaki zezwalają inne koncepcje. Bardzo dobrym przykładem jest relatywnie liberalna gospodarka Chin, gdzie brak jest demokracji politycznej, a obecność idei liberalnych w życiu jednostki i w jej świadomości jest słabo odczuwalna. W kraju tym dominuje konfucjanizm, marksizm i etatyzm. Wybiórczo liberalizm pojawia się również w innym bardzo ludnym państwie – w Indiach. Jedynie jego elementy są bowiem obecne w gospodarce czy systemie politycznym, ale nie w mentalności, a tym bardziej w życiu jednostki ludzkiej. Nad wszystkim dominuje natomiast religia. W takich sytuacjach liberalizm jest traktowany jako użyteczne, ale obce narzędzie, i wykorzystywany dopóty, dopóki prowadzi do oczekiwanych wyników. Nie będą jednak podejmowane działania, aby utrwać w danym społeczeństwie i państwie koncepcje wynikające z tej doktryny. W tej strefie sukcesy wywodzące się z myśli liberalnej oraz jej znaczenia oddziałują na nie więcej niż jedną trzecią populacji.

W czwartej strefie znajdują się państwa, w których liberalizm jest obecny w formie szczątkowej i najczęściej jest pozostałością dawnej obecności państw w przeszłości kolonialnych, takich jak Wielka Brytania czy Francja. Obecność ta, jak ma to miejsce w Etiopii czy Libarii, może jednak być skutkiem wyborów własnych obywateli. W wielu krajach Afryki, Ameryki Południowej czy Azji pewien wpływ liberalizmu zaznacza się w obszarze sposobu pozyskiwania, sprawowania i przekazywania władzy politycznej. Lokalne społeczności są do nich przyzwyczajone, ale nie są aż tak silne, aby zablokować zdarzenia typu przewrót wojskowy czy wprowadzanie rozwiązań autorytarnych. W tej przestrzeni wpływ myśli liberalnej na osiąganе sukcesy i rozwiązania problemów nie przekracza zapewne dziesiątej ich części.



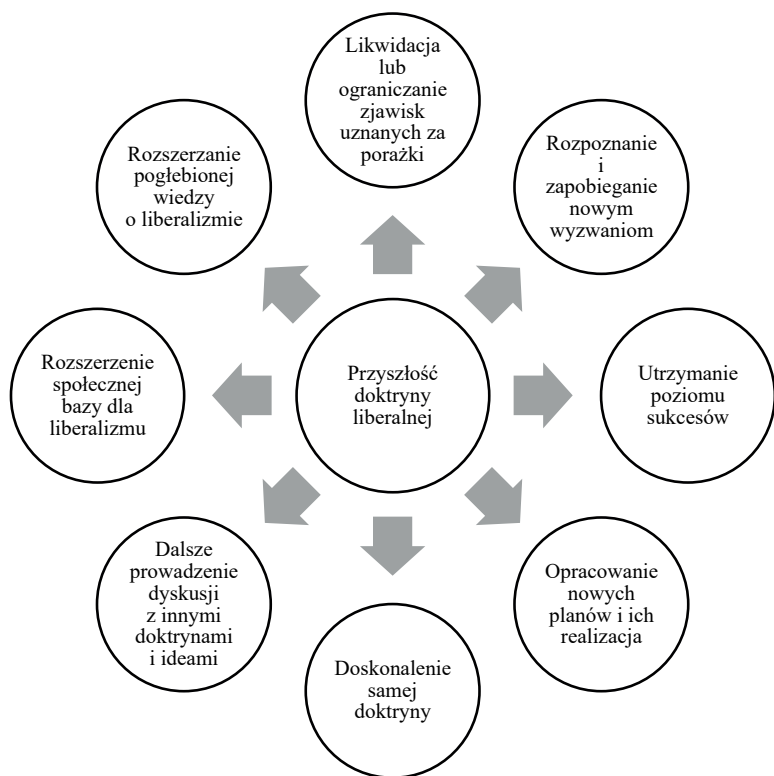
Wykres 4.1. Siła oddziaływania doktryny liberalnej i jej obecność w relacji do wyzwań i porażek, czyli udział w sukcesach

Ostatnia, piąta wyróżniona strefa obejmuje społeczeństwa (społeczności) i państwa, w których liberalizm w zasadzie nie istnieje, jest nieznanym bądź obcy ideowo oraz kulturowo. Czasami jest ograniczany, a nawet prześladowany, ponieważ uznaje się go za niebezpieczny. Sytuacja taka jest z reguły w autarkicznych, kulturowo odmiennych społeczeństwach, niepowiązanych z kulturą euroamerykańską (śroziemnomorską). Mogą to być społeczności typu buddyjska enklawa w Bhutanie lub skrajne totalitaryzmy na wzór Korei Północnej czy Kambodży w okresie rządów Czerwonych Khmerów, a także społeczności geograficznie odizolowane, na przykład wyspiarskie lub góralskie.

Ocena przedstawiona w formie wykresu (wykres 4.1) jest oceną wstępną, opartą na ogólnej znajomości problematyki. Ma ona pokazać, jaką rolę elementy liberalizmu odgrywały i odgrywają w kształtowaniu rzeczywistości w wyróżnionych strefach. Nie można jej bez kontrowersji uzasadnić. Jest jednak ciekawą wizualizacją ułatwiającą pełniejsze zrozumienie znaczenia doktryny liberalnej w życiu społeczeństw, gospodarek i państw.

4.2. Próba prognozy kierunków rozwoju doktryny liberalnej

Zastanawiając się nad dotychczasowymi ścieżkami rozwoju doktryny liberalnej oraz jej współczesnym znaczeniem, a także nad odniesionymi sukcesami i poniesionymi porażkami, nie sposób pominąć refleksji dotyczącej jej przyszłości. Refleksja ta powinna objąć zarówno ocenę



Schemat 4.2. Kierunki rozwoju doktryny liberalnej w przyszłości

tę, czego nie udało się osiągnąć, jak i określenie oczekiwań czy planów. Ocena tego, czego nie udało się osiągnąć lub co osiągnięto jedynie w pewnym, niezadowalającym zakresie, łączy się z poniesionymi porażkami. W skali współczesnego świata i ludzkiej cywilizacji to relatywnie dość długa lista, obejmująca wiele ważnych zagadnień, widocznych z różnym natężeniem w różnych częściach globu.

Pierwszym, bardzo ważnym i realnym kierunkiem rozwoju doktryny liberalnej jest ograniczanie lub likwidacja zjawisk, które myśl liberalna uznaje za swoje porażki. Należy przy tym pamiętać, że obok istniejących już problemów będą pojawiać się kolejne, wśród których znajdą się nowe, jak również te do tej pory słabo identyfikowane. Liberalizm powinien je rozpoznawać i podejmować się ich rozwiązywania. Doktryna liberalna posiada swoistą „hipotekę”, ale będzie spotykać się z kolejnymi wyzwaniami.

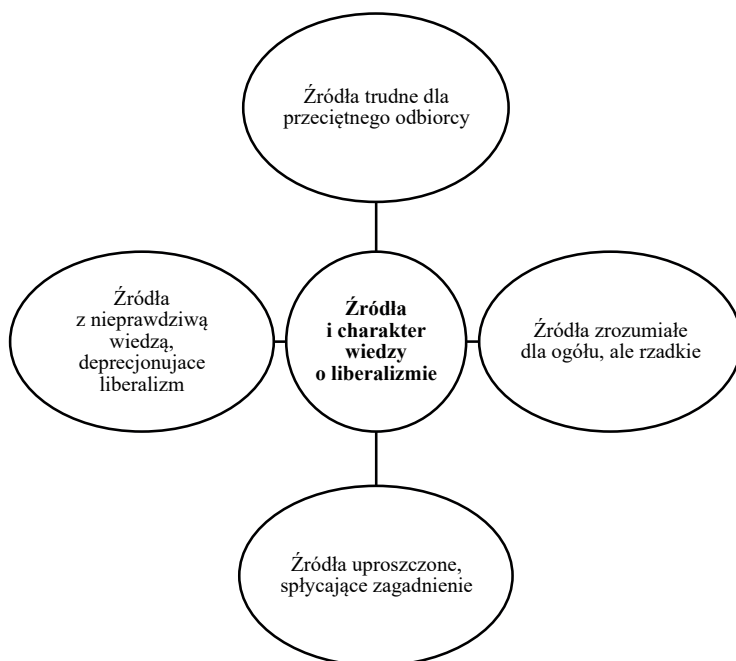
Nie należy także zapominać, że osiągnięte do tej pory sukcesy nie są dane raz na zawsze. Dla przedstawicieli liberalizmu oznacza to ko-

nieczność podejmowania wysiłku nie tylko w celu utrzymania tych już osiągniętych, ale też kontynuowania działań kreujących te nowe.

Kolejnym kierunkiem rozwoju doktryny liberalnej powinno być opracowanie planów związanych z obszarami jej oddziaływania oraz ich realizacja. Należy pamiętać, że liberalizm jako doktryna nie jest instytucją o ustalonej strukturze organizacyjnej i określonym sposobie funkcjonowania, zarządem podejmującym decyzje oraz wydającym polecenia i sprawdzającym ich wykonanie, ale zbiorem koncepcji i idei. Podobnie jak każdy system teoretyczny czy doktryna staje przed wyzwaniami poznawczymi, metodyczno-metodologicznymi czy implementacyjnymi. Nowe idee, które będą pojawiać się w jego ramach, poddawane będą dyskusji i ocenie merytorycznej. Część z nich zostanie włączona do liberalizmu, inne będą odrzucane lub poddawane doskonaleniu. Żywa i rozwijająca się doktryna nigdy nie zamyka się dogmatycznie.

Wewnętrzne doskonalenie liberalizmu odbywać się będzie w kontekście dyskusji prowadzonych z innymi doktrynami, bo taka jest logika polityki. Doraźnie można tworzyć koalicje, łącząc się na zasadzie wspólnoty interesów, jak miało to miejsce w Polsce w przypadku liberalizmu i katolickiej nauki społecznej, ale ostatecznie każda doktryna stara się o osiągnięcie pozycji dominującej. Ponadto należy pamiętać, że wszystkie doktryny, podobnie jak religie, starają się udowodnić swoją wyższość nad innymi. Można zatem spodziewać się w przyszłości nie tylko sporów i dyskusji międzydoktrynalnych, ale także prób osłabiania konkurentów i wykazywania popełnianych przez nich błędów. Wobec liberalizmu taką postawę można się spodziewać zwłaszcza ze strony doktryn kolektywistycznych i konserwatywnych. I nie muszą to być działania prowadzone *fair play*.

Przyszłość liberalizmu w dużej mierze zależy jeszcze od rozszerzania społecznej bazy i umacniania swojej pozycji nie tylko wśród swoich zwolenników, ale przede wszystkim wśród osób przyjmujących postawę neutralną. Wbrew wyobrażeniom samych liberałów poparcie społeczne dla tej doktryny jest ograniczone. Wynika to z kilku powodów, a zwłaszcza: (1) relatywnie wysokich wymagań stawianych jednostce przez liberalizm oraz (2) złożoności merytorycznej doktryny, co czyni jej elementy mało zrozumiałymi i nośnymi w szerszych warstwach społecznych. Idee liberalne są atrakcyjne dla tych, którzy je rozumieją i potrafią wykorzystać. Dobrym przykładem swoistej schizofrenii w tym zakresie były apele osób deklarujących swoje silne związki z liberalizmem i fascynację nim o pomoc ze strony państwa w czasie pandemii koronowirusa. Pierwsze trudności wywołały ich przejście od liberali-



Schemat 4.3. Współczesne źródła i charakter wiedzy o doktrynie liberalnej

zmu na pozycje etatystyczne. Ze wszystkich dotychczasowych ścieżek ważnych dla przyszłego rozwoju doktryny liberalnej ta, związana z jej społeczną bazą, wydaje się najistotniejsza.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na jeszcze jedną kwestię, a mianowicie sposób popularyzacji, a następnie realizacji postulatów liberalnych. Nie może on polegać na narzucaniu odgórnie rozwiązań. Postulaty liberalne są wręcz dogmatycznie atrakcyjne tylko dla zdeklarowanych zwolenników. Innych należy przekonywać, wskazując zalety myśli liberalnej i zachęcając do przemyślenia, a nie nakazywać czy „terroryzować”. Budzi to bowiem opór z powodu łamania elementarnego prawa do wolności decyzyjnej jednostki ludzkiej. Takie błędy popełniono na przykład przy przygotowywaniu i wdrażaniu w życie postulatów tak zwanego konsensusu waszyngtońskiego.

Z rozszerzaniem społecznej bazy liberalizmu łączy się jeszcze jedna ważna ścieżka ewolucji tej doktryny – poszerzanie i pogłębianie wiedzy o niej. Jak łatwo zauważyć, obecnie dostępne są różne źródła wiedzy o doktrynie liberalnej. Te najważniejsze zostały podane w formie schematu 4.3.

Działając zgodnie z określoną strategią informacyjną, której nadrzędnym celem jest informacyjna sprawność, należy uwzględnić kilka

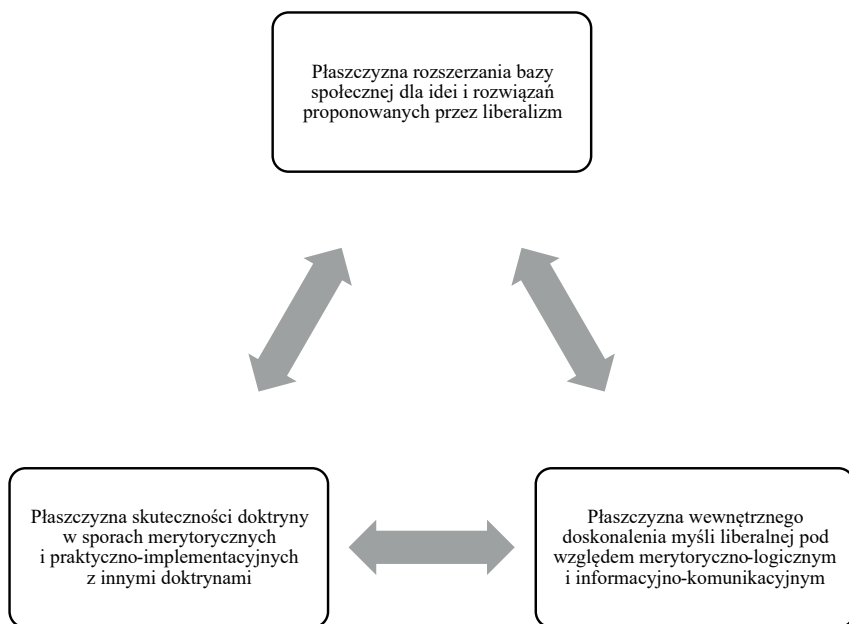
istotnych warunków, a mianowicie:⁶² (1) fakt, że tworzy się rozwinięte społeczeństwo informacyjne, w którym informacja i wiedza odgrywają wiodącą rolę, (2) fakt, że w przestrzeni informacyjnej znajdują się wiadomości o bardzo zróżnicowanym poziomie wiarygodności źródła i prawdziwości, (3) fakt, że wielu, a nawet większość odbiorców informacji ma problemy z jej zrozumieniem i poprawną interpretacją, (4) fakt, że przestrzeń informacyjna przepełniona jest informacjami, a ich odbiorcy nie potrafią ich sprawnie filtrować, (5) fakt, że języki naturalne niosą ze sobą wieloznaczność pojęć.

Liberalizm dotykają powyższe ograniczenia, dodatkowo wzmocnione rywalizacją innych doktryn, które próbują ograniczyć jego znaczenie, popularność czy wyeliminować z życia społecznego, ekonomicznego czy gospodarczego, a nawet świadomości jednostkowej. Tym samym zwolennicy myśli liberalnej muszą poświęcić wiele uwagi sposobowi i jakości przekazywanej wiedzy o tej doktrynie i dokładnemu jej adresowaniu. Precyzyjna wiedza ma bardzo klubowy charakter i jest kierowana do odbiorcy posiadającego odpowiedni poziom jej absorpcji. Ta o charakterze popularnonaukowym adresowana jest do odbiorcy wymagającego, ale nieangażującego się profesjonalnie w rozumienie i doskonalenie interpretacji liberalnych idei. Informacje uproszczone wymagają natomiast reakcji wyjaśniającej, uzupełniającej oraz pogłębiającej na poziomie adresatów, do których są kierowane. Informacje fałszywe obligują do natychmiastowej reakcji korygującej, obnażającej niepoprawność treści oraz rzeczywiste intencje ich nadawcy.

4.3. Uwarunkowania możliwości odzyskania przez liberalizm wiodącej pozycji w kształtowaniu rzeczywistości gospodarczej, społecznej, politycznej i kulturowo-światopoglądowej

Doktryna liberalna nadal należy do najważniejszych współczesnych sposobów interpretowania oraz kształtowania rzeczywistości społecznej, ekonomicznej czy politycznej. Odgrywa ważną rolę w budowaniu

62 Szerzej: A. Becla, *Pozyskiwanie, wykorzystanie i ochrona informacji w warunkach gospodarki opartej na wiedzy i społeczeństwa informacyjnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2018.



Schemat 4.4. Główne płaszczyzny niezbędnego przekształcania się liberalizmu w przyszłości

wartości oraz tworzeniu nowoczesnego systemu prawno-instytucjonalnego, opartego na idei praw i wolności człowieka w społeczeństwie obywatelskim. Bez wątpienia przyczynia się także do rozwoju charakterystycznych systemów przejmowania, sprawowania i zmiany władzy. Nie jest jednak jedynym tego typu uniwersalnym systemem i ma groźną konkurencję w postaci na przykład koncepcji konserwatywnej, etatyzmu, totalitaryzmu, religii, socjalizmu czy innych kolektywizmów. Biorąc pod uwagę skalę występowania i akceptacji koncepcji liberalnych można uznać, że doktryna ta nie jest dominująca we współczesnym świecie zarówno ze względu na obejmowaną przestrzeń, jak i populację.

Stawia to przed liberalizmem istotne, jeżeli chodzi o jego przyszłość, wyzwania. Ich uwzględnienie jest warunkiem odzyskania przez tę doktrynę wiodącej roli i w kształtowaniu rzeczywistości gospodarczej, społecznej, politycznej i kulturowo-światopoglądowej. Jest istotnym czynnikiem określającym przyszłe znaczenie, zakres i głębokość wpływów tej doktryny. Ewentualny sukces koncepcji liberalnych wiąże się bezpośrednio z działaniami łączącymi się ze wszystkimi kierunkami jej pragmatycznej ewolucji, ale da się zidentyfikować kilka szczególnie ważnych płaszczyzn. Należą do nich działania związane z rozszerza-

niem społecznej bazy doktryny, ponieważ bez takiego wsparcia pozostanie ona jedynie ciekawostką historyczną i intelektualną. Ważne są także wszelkie przedsięwzięcia związane z doskonaleniem liberalnych idei i koncepcji, metod rozumienia i tłumaczenia rzeczywistości oraz tworzenia skutecznych sposobów reagowania na wyzwania. Doktryna liberalna musi także usprawnić sposoby dyskusowania, a w związku z tym wręcz zwyciężania w rywalizacji z innymi doktrynami w wymiarze intelektualno-teoretycznym, jak i praktycznym, społeczno-gospodarczym i politycznym.

Jest oczywiste, że każde kolektywistyczne ujęcie otaczającej nas rzeczywistości społeczno-gospodarczej i społeczno-politycznej będzie zdecydowanie krytykować indywidualistyczny liberalizm, wykorzystując nie tylko argumenty o społecznym charakterze człowieka, wyższości podejścia socjalnego nad ujęciem hedonistyczno-jednostkowym, konieczności współpracy ludzi i poświęcania się dla dobra publicznego, ale także uchybienia logiczno-merytoryczne tkwiące w doktrynie liberalnej. Kolektywizm nie stawia również jednostce ludzkiej tak wygórowanych wymagań, jak liberalizm. Człowiek może bowiem liczyć na wsparcie ze strony innych i to nawet w postaci bezinteresownej, altruistycznej. Co prawda liberalizm nie zabrania takich ujęć, ale eksponuje samoaktywność jednostki, jej odpowiedzialność za własne sukcesy oraz mechanizmy przełożenia tych jednostkowych sukcesów na dobrobyt i jakość życia grup ludzkich i całych społeczeństw. Często kolektywizm wykorzystuje skutecznie delikatne elementy psychologiczne i kulturowe, ludzkie ograniczenia i ułomności, bariery obiektywne i subiektywne, a także łatwe sposoby tłumaczenia własnych porażek. To czyni takie ujęcia bardzo nośnymi społecznie i indywidualnie. Znajdują one częściej akceptację, tworząc iluzję bezpieczeństwa psychiczno-społecznego i łącząc ją z koniecznością wsparcia tego stanu przez innych ludzi.

Jeżeli doktryna liberalna nie będzie zmieniana i doskonalona, to albo będzie zmierzać w kierunku utraty aktualności, a co za tym idzie zdolności do dopasowania się do zmieniających się warunków, albo popadnie w skrajny dogmatyzm i samozadowolenie, albo stanie się historycznym „rekwizytem”. Bieżące pokonywanie własnych błędów, ograniczeń czy barier jest zatem podstawowym warunkiem rozwoju, doskonalenia i nadążania za zmianami zachodzącymi w otaczającej nas rzeczywistości.

Wypełnianie powyższych warunków, uzupełnione dodatkowymi kierunkami zmian jest warunkiem nie tylko rozszerzania znaczenia i wpływów liberalizmu, ale również swoistym warunkiem jego przetrwania.

Zakończenie

Doktryna liberalna, podobnie jak inne zespoły poglądów na funkcjonowanie państwa, społeczeństwa i pojedynczych ludzi, ma na swoim koncie zarówno sukcesy, jak i porażki. W niniejszej monografii dokonano identyfikacji i oceny jednych i drugich.

Analiza zagadnienia prowadzona była etapowo, a poszczególne etapy ujęto w formie rozdziałów.

W pierwszym rozdziale wyjaśniono terminy *doktryna* i *światopogląd*, a także podjęto próbę sprecyzowania sukcesów i porażek doktryny liberalnej. W drugim rozdziale wskazano sukcesy liberalizmu, eksponując wymiary: ekonomiczny, społeczno-polityczny oraz światopoglądowy. W trzecim rozdziale podjęto próbę zidentyfikowania porażek doktryny. Ostatni, czwarty, obejmuje bilans sukcesów i porażek omawianej doktryny, połączony ze wstępną projekcją kierunku ewolucji tej doktryny. Żaden ze zrealizowanych etapów badawczych nie był łatwy metodycznie czy merytorycznie, jak każda tego typu próba, oparta na wyzwaniach poznawczych i bieżących niedostatkach.

W pracy wykorzystano eklektyczną metodykę badań, opartą przede wszystkim na krytycznej analizie dostępnej literatury przedmiotu, wnioskowaniu dedukcyjnym oraz indukcyjnym, a także na *desktop research*. Nie bez znaczenia były również osiągnięcia badawcze autorów monografii.

W ten sposób udało się, w ocenie autorów, uporządkować terminologię, powiązać określone zjawiska z myślą liberalną i jej oddziaływaniem na rzeczywistość społeczno-gospodarczą, społeczno-polityczną i kulturowo-światopoglądową. Udało się również wskazać kilka problemów, które powinny zostać rozwiązane w przyszłości, oraz wyzwań metodycznych i poznawczych. Być może zainteresują one czytelników i badaczy.

Całość ma zdecydowanie autorski charakter i nie uzurpuje sobie prawa ani do jedyne go rozwiązania, ani do ujęcia w pełni poprawnego. *Errare humanum est*. Autorzy zdają sobie sprawę, że tego typu próby niosą ze sobą określone wyzwania poznawcze i metodyczno-metodologiczne, generują osiągnięcia, ale również tworzą ograniczenia.

Bibliografia

- Arak P., *Instytucje a rozwój gospodarczy: badania Darona Acemoglu, Simona Johnso-
na i Jamesa Robinsona*, „*Ekonomista*” 2024, nr 4, s. 507–522.
- Baumol W., *Entrepreneurship: Productive, unproductive, and destructive*, „*Journal
of Political Economy*” 1990, No. 98(5), s. 893–921.
- Becla A., *Pozyskiwanie, wykorzystanie i ochrona informacji w warunkach gospodarki
opartej na wiedzy i społeczeństwa informacyjnego*, Wydawnictwo Uniwersyte-
tu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2018.
- Becla A., Czaja S. i in., *Elementy makroekonomii*, Wydawnictwo I-BIS, Wrocław
2002.
- Becla A., Czaja S. i in., *Elementy mikroekonomii*, Wydawnictwo I-BIS, Wrocław
2001.
- Becla A., Czaja S., Graczyk A., *Bariery gospodarowania we współczesnej ekonomii
i gospodarce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2020.
- Becla A., Czaja S., Tutaj J., *Spory wokół pojęcia efektywności gospodarowania i pojęć
pochodnych we współczesnej literaturze i praktyce gospodarczej*, Wydawnictwo
Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2024.
- Becla A., Czaja S., Tutaj A., Tutaj J., *Historia polskiego liberalizmu od okresu przed-
państwowego do współczesności* (tekst w przygotowaniu autorskim).
- Boulding K., *Economics as a Science*, McGraw-Hill, New York 1970.
- Carlson R., *Silent Spring*, Houghten Mufflin, New York 1962.
- Collins A., *Trzynastu Jeźdźców Apokalipsy*, Videograf Edukacja, Warszawa 2007.
- Czaja S., *Makroekonomiczna neoklasyczna funkcja produkcji*, t. 1, *Geneza, istota, za-
łożenia, klasy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu,
Wrocław 2020.
- Czaja S., *Makroekonomiczna neoklasyczna funkcja produkcji*, t. 2, *Ewolucja, kon-
trowersje, zastosowania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we
Wrocławiu, Wrocław 2025 (przygotowanie do druku).
- Czaja S., Becla A., *Ekologiczne podstawy procesów gospodarowania*, Wydawnictwo
Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław
2007.

- Czaja S., Becla A., *Czterech jeźdźców ekologicznej zagłady we współczesnym świecie* (w) „Trendy i wyzwania zrównoważonego rozwoju”, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2011, s. 35–50.
- Czaja S., Becla A., *Ekonomiczne i pozaekonomiczne skutki głupoty*, Wrocław 2025.
- Czaja S., Becla A., Tutaj J., *Rozwój nowożytnej doktryny liberalnej – ujęcie personalno-retrospektywne*, red. A. Becla, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2024.
- Czaja S., Fiedor B., *Oblicza polskiego etatyzmu gospodarczego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2021.
- Czaja S., Tutaj J., *Powstanie, rozwój i znaczenie myśli liberalnej*, Wydawnictwo Bimart, Wałbrzych 2000.
- Czaja S., Tutaj J., *Powstanie, rozwój i znaczenie współczesnej myśli liberalnej*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2023.
- Duflo E., Banerjee A., *Good Economics*, Wydawnictwo Agora, Warszawa 2022.
- Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Materiały do studiowania*, red. B. Poskrobko, Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Białystok 2010.
- Ekonomia zrównoważonego rozwoju w świetle kanonów nauki*, red. B. Poskrobko, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok 2011.
- Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Zarys problemów badawczych i dydaktyki*, red. B. Poskrobko, Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Białystok 2010.
- Encyklopedia organizacji i zarządzania*, PWE, Warszawa 1981.
- Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/swiatopogl%C4%85d;3984412.html>
- Encyklopedia Zarządzania*, <https://mfiles.pl/pl/index.php/System> [data dostępu: 19.11.2024]
- Fukuyama F., *Zamieszanie z liberalizmem*, Wydawnictwo Rebis, Warszawa 2024.
- Georgescu-Roegen N., *The Entropy Law and the Economic Process*, Harvard University Press, Cambridge 1971.
- Gray J., *Dwie twarze liberalizmu*, Aletheia, Warszawa 2001.
- Gray J., *Liberalizm*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1994.
- Hardin G., *The Tragedy of the Commons*, „Science” 1968, XII, No. 162 (3859), s. 1243–1248.
- <https://bank.pl/zadluzenie-firm-po-trzecim-kwartale-24-osiagnelo-rekordowe-45-mld-zl/>
- <https://pl.wikipedia.org/wiki/%C5%9Awiatopogl%C4%85d>
- <https://pwrestrukturyzacja.pl/blog/nowe-dane-erif-big-ujawniaja-zadluzenie-polakow-wzroslo-co-to-zmienia>
- <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=%C5%9Bwiatopogl%C4%85d+literatura>

- Jakimowicz A., *Od Keynesa do teorii chaosu*, seria: „Współczesna ekonomia”, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.
- Kamerschen D. i in., *Ekonomia*, Fundacja Gospodarcza NSZZ „Solidarność”, Gdańsk 1991.
- Kapp K., *The Social Costs of Private Enterprise*, Harvard University Press, Cambridge 1950.
- Katechizm Kościoła Katolickiego, par. 1807, <http://www.katechizm.opoka.org.pl/>
- Kielczewski D., *Konsumpcja a perspektywy zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2008.
- Kośmicki E., *Dokąd zmierza współczesna ekonomia, gospodarka i społeczeństwo. Podstawowe wyzwania koncepcji zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Poznań–Białystok 2015.
- Koźmiński A., *Analiza systemowa organizacji*, PWE, Warszawa 1976.
- Kwaśnicki W., *Historia myśli liberalnej*, PWE, Warszawa 2000.
- Lange O., *Dzieła*, t. 7, *Cybernetyka*, PWE, Warszawa 1977.
- Łobos K., *Teoria struktur organizacyjnych. Stan i perspektywy*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 2003.
- Maziarz M., *The Philosophy of Causality in Economics*, Routledge, London–New York 2020.
- More T., *Utopia*, seria: „Arcydzieła Wielkich Myślicieli”, Wydawnictwo de Agostini–Altaya, Warszawa 2001.
- Mynarski S., *Elementy teorii systemów i cybernetyki*, PWN, Warszawa 1981.
- Nozick R., *Anarchia, państwo, utopia*, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa 1999.
- Perelman Ch., *Logika prawnicza. Nowa retoryka*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1984.
- Piketty, (2013). *Kapitał w XXI wieku*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa
- Podstawy ekonomii*, red. R. Milewski, (1999). Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa
- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka*, https://www.amnesty.org.pl/wp-content/uploads/2016/04/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf
- Pszczołowski T., *Mała encyklopedia prakseologii i teorii organizacji*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978.
- Rawls J., *A Theory of Justice*, Wydawnictwo Belknap Press, New York 1971.
- Rawls J., *Teoria sprawiedliwości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- Rogall H., *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo ZYSK i Spółka, Poznań 2010.
- Samuelson P.A., Nordhaus W., *Ekonomia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.

- Schmidtz D., Brennan J., *Krótką historia wolności*, Fijorr Publishing, Fundacja Wolności i Przedsiębiorczości, Wrocław 2018.
- Scruton R., *Słownik pojęć politycznych*, Wydawnictwo Zysk i Spółka, Poznań 2002.
- Sen A., *Rozwój i wolność*, Wydawnictwo Zysk i Spółka, Poznań 2002.
- Słownik języka polskiego*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/system.html> [data dostępu: 18.11.2024]
- Staniszewski R., *Teoria systemów*, Wszechnica Polskiej Akademii Nauk, Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988.
- Stiglitz J., *Globalizacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
- Stiglitz J., *Szalone lata dziewięćdziesiąte*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Stiglitz J., *Wizja sprawiedliwej globalizacji. Propozycje usprawnień*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Teoretyczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju*, red. B. Poskrobko, Wydawnictwo WSE w Białymstoku, Białystok 2011.
- Tokarczyk R., *Współczesne doktryny polityczne*, Wolters Kluwer, Warszawa 2010.
- Wajda A., *Organizacja i zarządzanie*, PWE, Warszawa 2003.
- Zieleniewski J., *Organizacja i zarządzanie*, PWN, Warszawa 1981.
- Zimniewicz K., *Nauka o organizacji i zarządzaniu*, PWN, Warszawa–Poznań 1990.

Spis schematów

- Schemat 1.1. Wybrane synonimy określenia system / 14
- Schemat 1.2. Wiodące wymiary merytoryczno-funkcjonalne doktryny liberalnej / 17
- Schemat 1.3. Wybrane strukturalne wymiary doktryny, w tym doktryny liberalnej / 18
- Schemat 1.4. Podział doktryn ze względu na wewnętrzny charakter i jego oddziaływanie na otoczenie / 19
- Schemat 1.5. Wyznaczniki myśli (doktryny) liberalnej według Johna Gray'a / 23
- Schemat 1.6. Aspekty światopoglądu określające jego rolę w życiu jednostki ludzkiej / 27
- Schemat 1.7. Kryteria oceny skutków istnienia i oddziaływania doktryny / 30
- Schemat 2.1. Charakterystyka istoty i form przejawiania się zjawiska, obiektu, procesu, bytu / 35
- Schemat 2.2. Główne sukcesy ekonomiczne doktryny liberalnej / 37
- Schemat 2.3. Najważniejsze sukcesy społeczno-polityczne doktryny liberalnej / 41
- Schemat 2.4. Postawy w stosunku do doktryny liberalnej / 48
- Schemat 3.1. Kryteria sprawiedliwości według Chaima Perelmana / 62
- Schemat 3.2. Wybrane niepożądane, z perspektywy liberalizmu, zjawiska społeczno-gospodarcze / 67
- Schemat 3.3. Główne błędy w interpretacji zjawisk społeczno-ekonomicznych zgodnie z zasadami ekonomii liberalnej / 75
- Schemat 3.4. Psychologiczne przyczyny nawrotu postaw agresywnych w społeczeństwie / 85
- Schemat 3.5. Możliwe postawy wobec doktryny liberalnej / 90
- Schemat 3.6. Główne cechy liberalizmu z perspektywy innych doktryn i ujęć / 92

- Schemat 4.1. Strefy obecności doktryny liberalnej w gospodarce,
prawie, polityce, świadomości społecznej i życiu jednostek
ludzkich / 97
- Wykres 4.1. Siła oddziaływania doktryny liberalnej i jej obecność w relacji
do wyzwań i porażek, czyli udział w sukcesach / 100
- Schemat 4.2. Kierunki rozwoju doktryny liberalnej w przyszłości / 101
- Schemat 4.3. Współczesne źródła i charakter wiedzy o doktrynie
liberalnej / 103
- Schemat 4.4. Główne płaszczyzny niezbędnego przekształcania się
liberalizmu w przyszłości / 105

Spis tabel

Tabela 2.1. Trzydzieści praw i wolności z *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka* / 44

Tabela 3.1. Niepożądane zjawiska i procesy łączone z doktryną liberalizmu / 52

Liberalism. Successes and Failures

Liberal thought, by virtue of its essence and significance within the sphere of human intellectual reflection, invites examination in the context of the contemporary world. The principal research aim of the authors of this monograph was to identify the most salient phenomena that may be associated with the liberal doctrine and considered either as its successes or failures. However, the authors are fully aware that such an assessment is their own. An additional, for the authors, challenge lay in discerning the relationship between the doctrine itself and the processes unfolding within surrounding reality. Do such connections exist? If so, what is their strength and scope? If they do not exist, why not? These are extremely difficult questions, and the answers provided are ambiguous and require further scientific research. They are therefore a cognitive challenge.

The work presents the topics: Liberalism as a doctrine and worldview in the contemporary world; The successes of liberalism in the contemporary world, primarily in terms of economics, socio-political, and consciousness, both individual and group; An analysis of the relationships among the existence, functioning, and impact of liberal doctrine and the phenomena considered its successes, whereas, this is not a quantitative or model-based analysis, but rather a substantive-logical one; The contemporary failures of liberal doctrine, especially in economic and political areas, as well as the shortcomings and distortions of liberal thought in the consciousness of contemporary individuals and societies; The assessment of liberal doctrine and its future. The authors included a prognostic character, attempting to summarize the effects of the existence and functioning of liberal thought in contemporary civilization, and then attempting to project the directions of evolution of the doctrine itself.

In this monograph, the authors also set themselves the task of determining the conditions under which liberalism could regain its leading position in shaping economic, social, political, and cultural worldviews. In developing this monograph, the authors draw upon insights from their research on liberal thought, which has thus far resulted in four monographs and more than academic

articles. These studies have helped to define the connections between liberal doctrine and processes occurring in reality.

Keywords: liberalism, success, failure



OŚRODEK KULTURY I SZTUKI
WE WROCŁAWIU



DOLNY
ŚLĄSK

INSTYTUCJA KULTURY SAMORZĄDU
WOJEWÓDZTWA DOLNOŚLĄSKIEGO

Wydawnictwa Ośrodka Kultury i Sztuki we Wrocławiu
są do nabycia w sprzedaży wysyłkowej:
www.sklep.okis.pl

ISBN 978-83-68532-00-5



9 788368 532005 >



Wydawnictwa Politechniki Wrocławskiej
są do nabycia w sprzedaży wysyłkowej:
zamawianie.ksiazek@pwr.edu.pl
www.ksiegarnia.pwr.edu.pl

ISBN 978-83-7493-904-1



9 788374 939041 >